

KAWÍNG

TOMO 6 BILANG 1 * HULYO 2022

ISSN 2546-1079 (Online)
ISSN 2546-1060 (Print)

KAWÍNG

TOMO 6 BILANG 1 * HULYO 2022

Ang *Kawíng* ay refereed/peer-reviewed at open access na journal sa Filipino ng Pambansang Samahan sa Linggwistika at Literaturang Filipino, Ink. (PSLLF). Inililimbag ito nang dalawang beses isang taon (tuwing Hulyo at Disyembre). Pangunahing layunin ng journal na maitaguyod ang intelektwalisasyon ng wikang Filipino sa iba't ibang larangan at maipalaganap ang mga bagong likhang panitikan ng mga manunulat sa wikang Filipino. Tumatanggap ito ng mga artikulo/papel/saliksik at rebyu sa wikang Filipino. Maaari ring magpasa rito ng sanaysay, tula, maikling kwento, dagli, creative nonfiction at iba pang akdang pampanitikan o saling akda sa wikang Filipino.

Karapatang-ari ng PSLLF at ng mga may-akda.

Inilathala ng PSLLF sa Maynila, Pilipinas.

www.pslf.org

LUPON NG MGA EDITOR

Punong Editor

Aurora E. Batnag

Pambansang Samahan sa Linggwistika at Literaturang Filipino (PSLLF)

Mga Kawaksing Editor

David Michael M. San Juan

De La Salle University-Manila

Jayson D. Petras

University of the Philippines

Jonathan Vergara Geronimo

University of Santo Tomas

Tagapamahalang Editor

Ma. Anna Villanueva

De La Salle University-Manila

LUPON NG MGA KONSULTANT

E. San Juan, Jr.

University of Connecticut, USA

Ester T. Rada

San Beda University-Manila

Fanny A. Garcia

De La Salle University-Manila

Francis A. Gealogo

Ateneo de Manila University

German V. Gervacio

Mindanao State University-Iligan Institute of Technology

Isaac Donoso Jiménez
University of Alicante, Spain

Janet Hope C. Tauro-Batuigas
Ministry of Social Development, New Zealand

Joel Costa Malabanan
Philippine Normal University-Manila

Joi Barrios-Leblanc
University of California-Berkeley, California, USA

Leslie Anne Liwanag
Central Luzon State University

Leticia C. Pagkalinawan
University of Hawaii in Manoa

Melania Lagahit-Flores
University of the Philippines-Diliman

Pacifico Eric E. Calderon
St. Luke's Medical Center College of Medicine-William H. Quasha Memorial

Ramon G. Guillermo
University of the Philippines-Diliman

Raquel Sison-Buban
De La Salle University-Manila

Rommel B. Rodriguez
University of the Philippines-Diliman

Kawing
Tomo 6 Bilang 1
Hulyo 2022

Mga Nilalaman

MULA SA PUNONG EDITOR ----- vii-viii
Aurora E. Batnag

MGA ARTIKULO

Gandang Pangkalawakan: Pagsisiyasat sa Mga Karanasan ng Mga Kontesera sa Kalakhang Maynila (*Gandang Pangkalawakan: Examining the Experiences of Konteseras/Gay Pageant Contestants in Metro Manila*) ----- 1-26
Luna C. Salanio

Sertipikasyon ng mga Tagasalin sa Canada at Australia: Batayan ng Mungkahing Modelo para sa Pilipinas (*Certification of Translators in Canada and Australia: Basis for a Proposed Model for the Philippines*) ----- 27-52
Ian Mark P. Nibalvos

Hanapin Ang Hiwaga: Labintatlong Alegorikal na Interpretasyon sa Netflix *Animated Series* na *Trese* (*Seek The Mystery: Thirteen Allegorical Interpretations in the Netflix Animated Series Trese*) ----- 53-88
Axle Christien J. Tugano at Joanna Frances Isabelle R. Sajor

Pagtatampok sa Danas ng Kamuwangan sa Cinemalaya: Isang Panimulang Pagtatangka sa Paglalarawan ng Filipino Coming-of-Age Cinema (*Featuring the Experience of Understanding in Cinemalaya: A Preliminary Attempt to Define the Filipino Coming-of-Age Cinema*) ----- 89-106
Christopher Bryan A. Concha

Mga Aral Mula sa Cuba at United Kingdom: Tungo sa Pagkakaroon ng Libreng Komprehensibong Serbisyon Pangkalusugan sa Pilipinas (*Learning from Cuba and the United Kingdom: Towards Building a Universal National Health Services/NHS for the Philippines*) ----- 107-130
David Michael M. San Juan

MGA DAGLI

Krusada ----- 131-134

Arnold M. Valledor

Tollgate ----- 135-137

Joseph Ryann Jalagat

SALIN NG PANITIKANG EPISTOLARYO

Mga Liham sa Batang Makata (Unang Kabanata) ----- 138-141

Rainer Maria Rilke (orihinal); **Stephen Mitchell** (salin sa Ingles); **MJ Rafal** (salin sa Filipino)

SALIN NG KWENTONG PAMBATA

Ang Pagsagip ng Mga Halimaw: Kwentong Pambata Para sa Mga Nakatatandang Mambabasa ----- 142-149

Raymond G. Falgui (orihinal); **Marlon L. Miguel** (salin sa Filipino)

SALIN NG TULA

Sa Mga Susunod na Ipapanganak ----- 150-153

Bertolt Brecht (orihinal); **John Willett**, **Ralph Manheim**, at **Erich Fried** (salin sa Ingles); **Raquel E. Sison-Buban** (salin sa Filipino)

~~~

Hanapin Ang Hiwaga: Labintatlong Alegorikal na Interpretasyon sa Netflix *Animated Series* na *Trese*

(Seek The Mystery: Thirteen Allegorical Interpretations in the Netflix Animated Series *Trese*)

Axle Christien J. Tugano at Joanna Frances Isabelle R. Sajor-Tugano

University of the Philippines Los Baños at University of the Philippines Diliman

ajtugano1@up.edu.ph

jrsajor@up.edu.ph

ABSTRAK

Itinuturing ang *Trese* (2021) bilang kauna-unahang *Netflix anime series* na mula sa Pilipinas, sa buong Timog Silangang Asya, at nasa labas ng Japan. Sa pagrerebyung ito, nilalayong maipamalas ang mataas na inklinasyon ng mga Pilipino sa kanilang mga alamat at mitolohiya. Bagaman hindi pa tapos ang serye, mahalaga pa ring tingnan ang kahalagahan ng *Trese* bilang holistikong paglalarawan sa imahe ng kultura at lipunang Pilipino. Sa pamamagitan ng labintatlong (13) malikhain at faktuwal na representasyong alegorikal ng *Trese*, nailatag ang saklaw at ispektrum ng pagka-Pilipino. Ang rebyung ito ay nahahati sa apat na sub-kategorya na itinema dulot ng lumabas na interpretasyon – (1) paglalarawan sa pisikal na katangian at pananaw o diskursong ginamit, na nilapatan ng *literary criticism*; (2) paano ipinamalas ng *Trese* ang kaugnayan at pagpapahalaga nito sa Kasaysayang Pilipino; (3) paglalata ng ilang aspektong antropolohikal at sosyo-kultural sa anyo ng sektoral na representasyon ng kasarian at pamilya at pagtatampok sa ilang mga kulturang popular ng Pilipinas; at (4) ang *Trese* bilang panimulang daluyan ng diskursong pampolitika-burukratika at isang malinaw na depiksiyon ng kasalukuyang klimang pulitikal ng Pilipinas.

Mga Susing Salita: *Trese*, kulturang popular, alegorya, representasyon, *anime*

ABSTRACT

Trese (2021) is hailed as the first *Netflix anime series* from the Philippines, Southeast Asian region, and outside of Japan. This review aims to unfold its massive appeal and trend among avid viewers' fascination with Philippine folklore and mythology. Although the series has not yet ended, it is essential to view the relevance of *Trese* in depicting the holistic image of Philippine culture and society. Using thirteen (*trese*)

creative and factual allegorical representations of Trese, we enumerate the scope and spectrum of Filipinoness. The review is divided into four sub-categories classifying the said interpretations – (1) depicting the physical landscape of the series and discourse in its perspectives using literary criticism; (2) how Trese presents relevance and appreciation to Philippine History; (3) showcasing some anthropological and socio-cultural aspects through its series' sectoral representations on gender and kinship in Philippine Society and empowering Philippine popular culture in a global scale; and (4) Trese as a starting medium for politico-bureaucratic discourse and a clear depiction for the Philippine current political climate.

Keywords: Trese, popular culture, allegory, representation, anime

~~~

Alegoryang Pilipino sa Netflix

Mahalaga ang alegorya sa pormulasyon ng mga kahulugan at esensiyang maaaring ipataw sa isang bagay (Hurley, 2001, p. 92). Ginagamit din ito upang masipat ang isang daluyan ng pag-unawa na kung saan ang maliit ay nagiging malaking usapin (Tolentino, 2011, p. 10). Sa alegorya, kinasasangkapan ang isang piksyunal na bagay, lugar, tao, o pangyayari upang ikubli ang katotohanan. Ang katotohanang tinutukoy rito ay ang lantad o aktuwal na pagkakakilanlan ngunit hindi ang “katotohanan” na nasa anyo ng realidad ng gumagalaw na lipunan. Bukas din ang alegorya sa halinhinang interpretasyon at (re)interpretasyon (sa anyo ng modernisasyon). Posibleng maging magkasingkahulugan o magkatulad ang nililingong nakaraan na may malaking puwang sa kasalukuyan dahil sa magkamukha nilang sitwasyon at kapalaran. Halimbawa sa kasaysayan, ang *conjuncture* ay pag-uugnay sa nakaraan at kasalukuyan at sa kung paano sila nagkakaugnay (Tugano 2019a, pp. 163-164). Ani Morton Bloomfield (1972), *allegory is the method of modernization, that which has made, makes, or keeps modern those literary documents of the past which can bear such a load of continual reinterpretation* (pp. 301-302).

Halimbawa nito, bagaman nasa anyo ng panitikan, ang *Florante at Laura* (1838) ni Francisco Balagtas. Maituturing itong isang alegorya sapagkat ikinubli ang totoong Pilipinas sa anyo ng Kanluraning kaharian (Albanya), ang mga pangalan ng tauhan (sa Konde, Kondesa, Prinsipe, Reyna, at Hari), at pananamit ngunit mababakas sa ilang bahagi ang kalagayan ng mga katutubong Pilipino noong dantaon 19 (Jurilla, 2005, pp. 136 at 146). May dalawang posibleng dahilan kung bakit gumamit ng alegorya si Balagtas. Una, sa ngalan ng malikhaing pagpapahayag. Pangalawa, upang ilihis ang sensura kung sakaling magiging tukoy ang Pilipinas sa kanyang mga akda na posible niyang ikaaresto. Kaya't walang dudang alegorikal din ang dalawang nobela ni Jose Rizal dahil nabasa niya si Balagtas. Dinakila ni Rizal si Balagtas dahil sa pagiging huwaran

niya sa “Tradisyon” (Almario, 1993, p. xiv). Gayumpaman, ang interpretasyon ni Balagtas sa Albanya ay maaaring alegorikal na (re)interpretasyon ng mga Pilipino sa panahon ng mga mananakop at pwede pa ring gamitin sa kasalukuyang panahon.

Liban sa panitikan, may ilang akda rin ang gumamit ng alegorya sa pagsusuri ng mga pelikulang Pilipino (Campos, 2006; Arriola, 2010). Ngunit hindi na iisa-isahin ang mga pelikulang naipunla halimbawa sa panahon ng Batas Militar (*i.e.* mga pelikula nina Ishmael Bernal at Lino Brocka). Sa Netflix, naglipana rin ang ilang pelikulang Pilipino na kung susuriin ay halimbawa ng alegorya hinggil sa kasalukuyang lipunan. Tampok na rito ang *Buy Bust* (2018) na pinagbibidahan ng isang babaeng PDEA pulis na si Nina Manigan (Anne Curtis). Kasama ang kanyang mga tropa upang tugisin sana ang *drug lord*, ipinain lang pala sila sa isang komunidad (*drug cartel*) na lungga ng mga *drug syndicate*. Lumabas na ang isang *detective* na nagmando sa kanila para sa isang operasyon ay kasangkot din pala sa negosyo ng droga. Ang *set-up* na *buy bust operation* ay nagdala sa kamatayan ng mga pulis. Huling maririnig sa pelikula ang salitang “nanlaban” na tampok ngayon sa *War on Drugs*. Isang taon pagkatapos, naipalabas naman sa Netflix ang *Bagman* (2019) kasama ang piksyunal nitong karakter na si Benjo Malaya (Arjo Atayde), isang simpleng barbero na naging utusan ng mga tiwali at kriminal, at ng Gobernador, at kalauna’y magiging kahalili ng huli, ngunit may humahawak pala sa kanyang leeg – ang mas kilala nating “*King Maker*.” Larawan ito ng umiiral na realidad sa Pilipinas, katulad ng ilang rags to riches na politiko, at mga politikong nagpapapatay.

Liban sa mga ito, sa abot ng aming nalalaman, ang *Trese* (2021) ay unang alegorikal na *anime* na ipinalabas sa Netflix, dito sa Pilipinas. Masyadong maaga ngunit maagap ang pagsusuri sa *Netflix Animated Series* na *Trese* sapagkat hindi pa tapos ang kabuuang serye. Inabangan at ipinalabas ito sa Pilipinas noong Hunyo 11, 2021 kung saan pinag-usapan, trending, at nakakaagaw ng atensyon. Mula sa pagiging komiks noong 2005, sa ilalim ng inisyatiba ng mga *creator* na sina Kajo Baldesimo at Budjette Tan, sino ang mag-aakala ngayon, ika nga ng prodyuser na si Tanya Yuson ang harayang “*good representation for the First Original Anime coming out of Southeast Asia for Netflix, and it’s from the Philippines* (Netflix, 2021).”

Sa aming pagtataya, hindi prayoridad sa ngayon na tapusin ang serye bago simulan ang pagrerebyu. Maaaring hulaan ang katapusan ngunit nabakas na sa unang *Season* na binuo ng anim na *episodes* ang malalim at malawak na pagtatangka nito na itampok ang Pilipinas hindi lamang sa Asya ngunit maging sa buong daigdig. Unang mababasa sa panimulang analisis ni Ana Micaela Chua (2013) ang *Trese* bilang *comic series* na kumawing sa kulturang Maynila. Kaya’t sa pagkakataong ito, sisikapang balasahin at palawigin ang panimulang pagbasa sa *Trese* sa pamamagitan ng labintatlong (13) alegorikal na interpretasyon. Naniniwalang hindi lamang ito nilinang sa pagbubuo ng Manilasentrikong pananaw hinggil sa kulturang Pilipino ngunit sa kaantasan ng nagtatalaban, kumakawing, at pagtatangkang bumuo ng pagkabansa ng Pilipinas.

Ang Trese bilang *graphic novel* at *anime*

Ang *Trese* ay isang *graphic novel* na itinanghal sa Netflix bilang *anime*. Sa pedagohiya, mahalaga para sa kaguruan ang pagsasagawa ng malikhaing paraan katulad ng pagpapabasa ng *graphic novel* o *graphic narratives*. Ang huli ay tumutukoy sa pagsasama ng komiks at nobelang grapik (Bourelle, 2018, p. 14). Kasama rin ang pagsusulat ng naratibo ng mga mag-aaral kalakip ang mga larawan (Halsall, 2018, p. 87) dahil mas nakakakuha ito sa kanila ng interes. Kung gayon, maaari kayang ituring din ito bilang panitikang pambata? Sa aming pagtataya, maaaring “Oo” o “Medyo.” Ang murang edad ng kabataan ay nahuhumaling sa makukulay na larawan o mga kakaibang tagpo. Gayumpaman, hindi maaasahan na mauunawaan nila ang lalim at lawak ng nilalaman nito dahil mas nakatuon sila sa panlabas na katangian ng *graphic novel*. Sa kabilang banda, kahit makukulay na *graphics*, mas angkop itong ipaunawa sa mga mag-aaral na may sapat na kakayahang unawain ang nilalaman. Ayon sa *The Psychology of the Child* (1972) nina Jean Piaget at Barbel Inhelder, kung gagamitin ang *cognitive development theory*, ang mga mag-aaral katulad ng mga nasa Baitang 9 at Baitang 10 ay nasa bahagi na ng tinatawag na *formal operational stage* – panahon ng kanilang lohikal at teoretikal na pag-iisip. Samakatwid, ang *Trese* ay maaaring kapwa maging pampanitikang pambata at babasahing alegorikal na angkop sa mga nakakatanda.

Gayumpaman, may pagkakaiba ang daloy at tunguhin ng *Trese* bilang isang *graphic novel* at *anime*. May pitong isyu ang *Trese graphic novel* na binubuo ng mga kabanata (sa anyo ng *cases*). Ang *Trese 1: Murder at Balete Drive* ay binubuo ng apat na kabanata (*At the Intersection of Balete and 13th Street, The Rules of the Race, Our Secret Constellation, at The Tragic Case of Dr. Burgos*) (Tan at Baldisimo, 2020); apat din sa *Trese 2: Unreported Murders* (*A Little Known Murder in Studio 4, The Outpost in Kalayaan Street, Embrace of the Unwanted, at The Association Dues of Livewell Village*) (Tan at Baldisimo, 2021); lima sa *Trese 3: Mass Murders* (*A Private Retaliation, Patient 414 in Mandaluyong, The Fort Bonifacio Massacre, The Baptism of Alexandra Trese, at An Act of War*) (Tan at Baldisimo, 2022a); apat muli sa *Trese 4: Last Seen After Midnight* (*Cadena De Amor, A Private Collection, Wanted: Bedspacer, at Fight of the Year*) (Tan at Baldisimo, 2022b); apat din sa *Trese 5: Midnight Tribunal* (*Maverick Rider, The Judge's Verdict, Return of the Madame, at The Great Stampede*) (Tan at Baldisimo, 2012); lima sa *Trese 6: High Tide at Midnight* (*The Executioner's Return, Casa Lanan, The Plan of the Four Clans, The Executioner's Squad, at Slaughter at Brgy. Pacifica*) (Tan at Baldisimo, 2014); at apat sa *Trese 7: Shadow Witness* (*Thirteen Stations, The Exorcism of Linda Blasco, Table for Three, at The Madrid Gig*) (Tan at Baldisimo, 2019).

Hindi ipinalabas ang lahat ng ito sa *Netflix anime*. Sa labintatlong (13) kaso, 11 lamang mula sa unang tatlong isyu (*Trese 1: Murder at Balete Drive, Trese 2: Unreported Murders, at Trese 3: Mass Murders*) ang pinaghanguan ng anim na *episodes* sa Netflix. Sa kabuuan, binubuo ito ng 172 minutong pagpapalabas – *Episode 1* (31 minuto),

Episode 2 (26 minuto), *Episode 3* (27 minuto), *Episode 4* (25 minuto), *Episode 5* (30 minuto), at *Episode 6* (33 minuto). Malinaw naming pinagkasunduan ni Mark Joseph Santos (2021) na may kaibahan ang *graphic novel* at ang *anime* sa Netflix. Matutunghayan sa ibaba (**Talahanayan 1**) ang siniping paghahambing sa dalawang midyum.

Talahanayan 1

Paghahambing sa nilalaman ng Trese bilang graphic novel at netflix anime

Trese Komiks	Graphic Novel	Netflix Anime
VOLUME I	Hindi ipinapakita ang <i>Manila Metro Rail Transit System</i> (MRT) bilang sasakyan ng mga kaluluwa	Naging representasyon ang MRT bilang sasakyan ng mga kaluluwa (<i>Episode 1</i>)
	Komprehensibong tinalakay ang buong kuwentong buhay nina Nida Vargas (<i>Case 3: Our Secret Constellation</i>) at Dr. Karl Burgos (<i>Case 4: The Tragic Case of Dr. Burgos</i>)	Walang makikitang kuwentong buhay nina Nida Vargas at Dr. Karl Burgos sa <i>anime</i>
	Unang pagkakataong maipapakita si Mayor Santamaria sa <i>Book 3 Case 13: An Act of War</i> . Gayundin, walang relasyon o kaugnayan kay Gina Santos si Santamaria	Isang <i>white lady</i> ng Balete Drive (<i>Episode 1</i>) si Gina Santos at kalaguyong ipinapatay ni Mayor Santamaria
	Hindi nagbibigay ng Chocnut kay Nuno si Alexandra Trese tuwing siya'y nagtatanong dito (<i>Book 1 Case 1: At the Intersection of Balete and 13th Street</i> at <i>Book 2 Case 5: A Little Known Murder in Studio 4</i>). Mga duwende ang kanyang bininibigyan (<i>Book 3 Case 13: An Act of War</i>)	Nagbibigay si Alexandra Trese ng Chocnut kay Nuno bago ito magtanong (<i>Episode 1</i> at <i>Episode 2</i>). Gayundin si Hank na nagbigay ng Chocnut kay Nuno (<i>Episode 4</i>)
VOLUME II	Hiwalay ang kuwento ng artistang si Nova Aurora (<i>Book 2 Case 5: A Little Known Murder in Studio 4</i>) at si Dr. Petra Gallaga at kanyang engkwentro sa mga tiyanak (<i>Book 2 Case 7: The Embrace of the Unwanted</i>)	Pinag-isa ang kuwento ni Nova Aurora at tiyanak na kanyang mga anak. Samantalang si Dr. Petra Gallaga ay pinatay ng mga tiyanak at siya rin ang tumulong upang ipalaglag ni Aurora ang kanyang mga anak (<i>Episode 3</i>)
	Dalawang indibidwal ang laging nagpapatawag kay Alexandra Trese – sina Captain Guerrero at Sgt. Gregorio Revilla, ang abusadong pinuno ng presinto sa Kalayaan Street, Makati	Isang tao na lang ang nagpapatawag kay Alexandra Trese – si Captain Guerrero. Si Guerrero ay mabait bilang pinuno ng presinto (<i>Episode 4</i>)
	Nanhihingi ng tulong si Alexandra Trese kay Amang Paso nang sa gayo'y mahuli si Bagyon Kulimlim	Kay Nuno nanhihingi ng tulong si Alexandra Trese upang mahuli si Bagyon Kulimlim (<i>Episode 2</i>)
Hindi nagtaksil si Nuno at hindi rin siya kasama sa labang namagitan sa kampo ni Trese at kina Mayor Santamaria at Datu Talagbusao	Nagtraydor si Nuno at nakipagsabwatan kay Mayor Santamaria (<i>Episode 5</i>)	

VOLUME III

Dumating ang apat na kapatid na lalaki ni Trese upang protektahan siya habang nasa loob ng puno ng balete	Walang kahit anong impormasyon ang ipinakita rito tungkol sa mga kapatid ni Trese
Naisuplong ng kampo ni Trese si Talagbusao nang tulungan sila ni Jobert upang maipadala ang Datu sa isang dimensyon ng <i>computer games</i>	Hindi nabanggit kung saang dimensyong ipinadala ni Trese si Talagbusao. Wala ring kinalaman dito si Jobert
Walang ipinakitang monologo si Talagbusao kung saan inilalahad niya ang nakaraan ni Trese. Wala ring indikasyon tungkol sa pagsisinungaling ng kanyang amang si Anton tungkol sa mga anak	Nagkaroon ng mahabang monologo si Talagbusao tungkol sa pagbubunyag sa nakaraan ni Trese lalo na sa pagsisinungaling ng kanyang amang si Anton
Unang lumusob ang grupo ng mga aswang sa puno ng balete at lumaban si Anton upang maipagtanggol ang anak	Ayon kay Talagbusao, si Anton ang nagpasimuno ng paglusob ng mga aswang upang maipagtanggol si Trese

Note. Inihanda ng mga may-akda batay sa balangkas ni Santos (2021)

Mula sa pagbabalasa ng pagkakaiba at pagkakatulad ng *Trese* bilang *graphic novel* at *Netflix anime*, magkakaroon na ng isang malinaw na pagtatangkang suriin ito sa lente ng alegorya. Isa sa mga litaw na salik kung bakit naging magkaiba ang *graphic novel* at *anime* ay dahil ang alegorya ay bukas sa (re)interpretasyon mula sa orihinal nitong nilayong interpretasyon (Bloomfield, 1972, pp. 301-302). Noong panahong isinulat pa lamang ang *Trese* bilang isang *graphic novel*, malinaw para kina Kajo Baldesimo at Budjette Tan ang kanilang pinagmumulang interpretasyon – *i.e.* ganito ang larawan ng kanilang lipunan, ganito ang kanilang nararanasan, at iba pa. Sa pagdaan ng panahon, may nagbabago sa lipunan, kaya't magbabago rin ang kanilang pananaw. Ito ang magdadala sa kanila tungo sa (re)interpretasyon na taliwas sa kanilang orihinal na interpretasyon. Samakatwid, ang magiging tunguhin ng rebyung ito ay hindi batay sa interpretasyon o (re)interpretasyon ng mga lumikha bagkus batay sa aming sariling (re)interpretasyon – ang interpretasyong disiplinal. Upang lalong maunawaan ang layunin, tatalakayin muna ang lapit ng pagsusuri sa *anime* gamit ang iba't ibang disiplina.

Ang *anime* sa iba't ibang disiplina

Laganap ang *anime* (*animation* o *animeeshon*) bilang bahagi ng kulturang popular ng mga Hapones. Nagmistulang ahente ang paglikha at paglaganap ng *anime* upang magsilbing larawan ng kanilang pang-araw-araw na pamumuhay. Isang *brilliant branding* ang paglitaw ng *anime* sa Hapon upang magkaroon sila ng sariling barayti ng *cartoons* na naiiba sa noo'y namamayani sa Kanlurang kulturang popular (Ashcraft, 2021). Ayon kay Jacqueline Berndt (2018), may apat na oryentasyon ang mababakas sa *anime* ng mga Hapones – (1) isang trajektori tungo sa pag-unawa ng kalagayang politikal; (2) pagdiin sa sosyo-antropolohikal na pagpapakahulugan sa kanilang kultura; (3) bilang

bahagi ng sining; at (4) bilang midya na pumapaimbulog sa produksyon at konsumpsyon na salik ng isang industriya (Berndt, 2018, p. 2). Kinalaunan, ipinasok na rin ang *anime* sa akademikong talastasan ngunit hindi lamang ikinahon sa simpleng pagrerebyu – *i.e.* pagtukoy ng mga tauhan, hitsura ng mga ito, at ang tradisyonal na pagsusuring *mithi-balakid-kapalaran* na isang padron na may tendensiyang maging linyar ang pagbabasa sa konteksto at konsepto. Ito yaong kinasanayang pagdukal sa mga bahagi ng *plot* – *exposition, rising action, climax, falling action, at resolution*. Ngunit, may posibilidad palang maging non-linyar o tematiko ang pagbabasa sa mensaheng hatid ng mga *anime*.

Hindi lamang disiplina ng *media studies* ang umaangkin sa epistemolohikong pag-aaral ng *anime*. Lumalapat din ito sa agham pampolitika, kasaysayan, *international studies, literary studies, area studies*, at iba pa (Berndt, 2018, p. 3; Hernandez-Perez, 2019, p. 4). Halimbawa sa agham pampolitika lalo na sa *international studies*, mauunawaan kung paano nito hinulma ang mga *anime* bilang *intangible power resources* ng kultura, institusyon, o ideolohiya (Nye, 1990 kay Pace-McCarrick, 2021). Kung ilalapat sa lipunang Hapones, ang kultura at institusyon na tinutukoy dito ay ang malinaw na daloy ng kanilang diskurso na may pagtatangi lalo na sa wika. Kaya't tama ang binabanggit ni Priscelina Patajo-Legasto (2004) na *there is no human experience that is not mediated by language, ideology, or discourse* (pp. 40-41). Sa pagsasama ng tatlong mahahalagang salik na ito, kung ilalapat sa pag-aaral ng *anime*, lilitaw mula rito ang disiplinaryang sosyokultural na lapit (Napier, 2001).

Nagamit ang disiplina ng kasaysayan at antropolohiya sa pag-aaral ng *anime*. Maaaring tingnan lalo na ang historikal na salik at nilalaman nito ngunit hindi palaging maaasahan na mababakas mula rito ang aktwal na pangyayari. Bukod sa imposible ito, ang *anime* ay isa nang *non-canonical* na adaptasyon ng historikal na kaganapan na maaaring hinugot mula sa iba't ibang naratibo (*reticular history*), kaya't napapalamutian na ito ng tinatawag na *fillers* (Hernandez-Perez, 2019, p. 6). Liban sa kasaysayan, may kaugnayan din ang *anime* sa tunguhin ng *literary studies*, na lagpas pa kinasanayang *reader-response criticism*. Bagaman ang *anime* ay isang midyum-biswal, maaari rin itong masuri sa anyo ng estrukturang pampanitikan kung saan maitatampok ang katugunan ng mga mambabasa o manonood. Ayon kina Naskar at Maiti (2016), nasa proseso pa rin ng *transcultural evolution* ang paglalapat ng kritisismong panliteratura sa mga *anime*, dahil hindi katulad ng mga pelikula, musika, at komiks, hindi gaanong ginagawa ito sa mga *anime* (pp. 476, 484). Patuloy pa ring pinag-aaralan ang prosesong ito. Kaya't ang rebyung ito ay posibleng isa sa mga panimulang pagtatangkang basahin ang *Trese* bilang isang *anime*, sapagkat katulad ng nabanggit, nagawa na ito sa komiks ni Chua (2013).

Panghuli, maaaring iugnay ang *area studies* sa pag-aaral ng mga *anime*. Mahalaga ang nasabing disiplina sapagkat eksklusibo nitong pinag-aaralan ang kapookan ng isang partikular na bansa – sampu ng kanyang kasaysayan, kultura, at kalinangan. Halimbawa, masasabing tinatahak ng isang Pilipino ang *area studies* kung

pag-aaralan nito ang *anime* ng lipunang Hapones (na labas sa kanyang sariling lipunan). Matagal nang pinuna ni Atoy Navarro (2015) ang trajektori ng *area studies* at *regionalism studies*. Nakatuon ito madalas sa interes na Kanluran na pag-aralan o suriin ang isang rehiyon batay sa kanilang sariling pananaw (Navarro, 2015, p.139). Kaya't masasabing mahalaga ang paggamit ng maka-Asyano o maka-Pilipinong pananaw na kumakalas sa kinasanayang pragmatika ng *area studies* – *i.e.* ang *constitutive localization* (Acharya, 2009) at *Araling Kabanwahan* (Navarro, 2012) (kay Elumbre, 2015, p. 263). Higit na masasabing lalapat sa huling disiplina ang rebyung ito, maging ang *Trese* mismo, sapagkat inaangkin natin ito mula sa labas gamit ang pananaw at wikang nauunawaan ng mga Pilipino.

Samakatuwid, ito ang aming dahilan kung bakit kami naghakot ng iba't ibang disiplina sa pagbabasa ng isang *anime*. Lumalabas kung gayon na naghahain ito ng panimula o makabagong dulong sa kung paano pahahalagahan ang isang *anime*. Ang pagtatambal ng mga disiplina, *i.e.* *anime* at agham pampolitika, *anime* at kasaysayan, *anime* at *international studies*, *anime* at *literary studies*, *anime* at *area studies*, *anime* at antropolohiya, at marami pang iba. Lumalabas sa pagkakataong ito na interdisiplinaryo o transdisiplinaryo ang lapit ng pagsusuri sa *Trese*.

Ang alegorikal na pagsusuri sa *Trese* ay hinati sa apat. Una, ang simpleng *literary criticism*. Pangalawa, ang kahalagahan ng *Trese* sa kaalamang historikal. Ikatlo, pagtatampok ng *Trese* sa kahalagahang sektoral na may tuon sa kababaihan at pamilyang Pilipino at bilang batis ng Kulturang Popular ng lipunang Pilipino. Ito ay maaaring tingnan sa panunuring antropolohikal o sosyo-kultural. Panghuli, ang *Trese* bilang larawan ng Kasaysayang Politikal ng bansa bilang lapit ng agham pampolitika.

Alegorikal na interpretasyon (lapit ng literary criticism)

Hindi lamang mga babasahin ang maikokonsidera bilang literatura. Ang mga pelikula (*motion picture*) ay maituturing na literatura sapagkat binabasa o sinusuri ito katulad sa kung paano basahin at suriin ang isang tradisyonal na literaturang nakasulat. Tinangka nina Kathryn Stout at Richard Stout (2016) na ituring ang pelikula bilang isang sub-bahagi ng literatura. Ngunit, katulad ng nabanggit, pinagyayaman pa rin hanggang sa ngayon ang paglalapat ng *literary criticism* sa mga gumagalaw na larawan na kinabibilangan ng *anime* (Naskar at Maiti, 2016). Kung titingnan halimbawa ang *Trese* bilang literaturang pambata, na siyang lalapatan ng simpleng *reader-response criticism*, magagarantiyang ang una nilang mapapansin ay ang *setting* at wikang ginamit sa *anime*. Ito ang mga litaw na salik na madaling mapansin, arukin, at matunton. Kaya't dalawang interpretasyon ang maaaring madukal mula rito – ang hulagway ng Maynila sa kabuuan at paggamit sa wikang Filipino.

I. Hulagway ng Maynila

Sa simula pa lamang ng *Trese*, litaw ang imahe ng Maynila bilang isang maliwanag at madilim na lungsod. Inilarawan ni Alexandra Trese, ang babaeng *detective* at bida, ang Maynila sa ganitong pahayag, “*Maynila, babatiin ka ng ngiti, pero kapag gabi, maaari kang maging biktima. Hindi kidnapper kundi mga uhaw sa dugo at kaluluwa.*” Malinaw na katangian ito ng Maynila mula noon hanggang sa ngayon. Sentro ng karahasan, kamunduhan, at kasakiman na mababakas sa iba’t ibang uri ng Aswang – mga halimaw, mapanamantala, at tiwali. Sa ganitong metapora, matutukoy ang Maynila sa iba’t ibang persona at katangian.

Una sa palabas, sekundarya lamang kung maituturing ang pagpokus sa paglusob ng mga Aswang sa MRT Guadalupe Station upang mambiktima. Alegorikal ang bahaging ito sa punto na fantastiko o kuwento ito ng kababalaghan ngunit ang mundong ginagalawan ay batbat ng karahasan. Kaya’t naghahain ang *Trese* ng tila resolusyon sa tagibang ugyanan ng fantasya at realidad – sa kasong ito ang realidad ng Maynila. Mas naging tuon mismo ang tumenggang MRT sapagkat larawan ito ng Maynila kung saan araw-araw na nagkukumpulan at nagsisiksikan ang mga pasaherong manggagawa. Ang pagtengga ng tren sa gitna ng riles ay ehemplo ng mahinang hawak ng pamahalaan sa ganitong aspekto, kung ihahambing ito sa ibang lipunan, partikular sa Timog Silangang Asya (Tugano, 2021, pp. 125-133). Paulit-ulit na karanasan ang pagtigil ng mga tren at mula doo’y maglalakad ang mga tao pabalik sa estasyon. Ang ganitong mga aberya ay hindi na bago sa lipunan ng Maynila. Matatandaang sumabog at nagkasunog noong 2019 (CNNPS, 2019) sa LRT Line 2 sa pagitan ng Katipunan at Anonas, dalawang taon bago manumbalik ang operasyon (Luna, 2021). Ang ganitong mabagal na progreso ay nagpahirap sa napakaraming Pilipino.

Naipamalas din ng *Trese* ang iba’t ibang kaugalian ng mga taga-Maynila. Nariyan ang mga taong laging nakikiusyoso sa mga *crime scene*, tsismoso, at sumbungero (na mula na rin sa bibig ni Nuno), ang pang-aapi sa mahihirap, pagpila sa mga panaderya, pagsakay sa dyip, at usapin ng teritoryo at awayan (*riot*). Higit na tuon ang panghuli. Sa simula pa lamang, ginulat tayo ng *Trese* sa konsepto ng kaguluhan ng Maynila. Nagkaroon ng engkwentro si Alexandra kay Ibwa, lider ng mga Aswang ng Sapa Clan, upang alamin ang kanyang kinalaman sa mga krimeng kinasasangkutan ni Mayor Sancho Santamaria, ang tiwaling lider. Naitampok dito ang pakikipagbasag-ulo, patayan, palitan ng mga malulutong na mura, at pagdiin sa ideya ng sariling teritoryo. Litaw dito ang Ideya ng Siga sa kulturang Maynila. Grupo-grupo, teri-teritoryo, at gantihan ang madalas na ikinakabit sa matao at magulong mga eskinita ng Maynila. Kung minsan, sa bawat *riot* ng dalawang grupo, laging may nasusugatan, napapatay, at namamarkahan. Ang markang iginuhit sa katawan ay tanda ng babala o paghamon. Nakita ito kung paano tinanggal ni Alexandra ang mata ni Ibwa upang bigyan ng babala. Gayundin, kung paano naipakita ng *Trese* ang kulturang Siga at namamayaning lipunan sa loob ng Bilibid Prison.

Naging *branded* ang Maynila sa *Trese* dahil sa ilang establisamyento na bahagyang naipapakita sa bawat senaryo. Nariyan ang Jollibee at Mang Inasal, tampok na mga *Fast Food Chain* para sa mayoryang Pilipino. Sinabayan pa ng maiingay na lansangan dulot ng mga busina at *restaurant bar*. Mga naglalakihang *billboards* ng kilalang artista. Magugunita kung ganoon ang Maynila dahil sa mga binanggit na katangian. Sa Maynila sumentro ang buhay ng mga tauhan.

II. Sa lente ng Pantayong Pananaw

Ginamit bilang representasyon ng wika ang Pantayong Pananaw. Litaw ang pagka-Pilipino ng *Trese* hindi lamang sa estruktura, tindig, o imahe ng bawat tauhan o kilos ngunit sa mismong talastasan na rin. Ang merito nito bilang kauna-unahang Pilipinong *animated series* sa Netflix ay mababakas sa pag-aangkin. Hindi taal sa Pilipinas ang *anime*, ang kuna nito ay maituturo sa Hapon. Bahagi rin ito ng tinatawag ni Arjun Appadurai na *glocalization* o pagtatalaban ng globalisasyon at lokalisasyon. Ani Appadurai (1996), ang kaantasang global ay ipinapakilala sa aksesibilidad ng mga lokal (p. 55). Katulad ito ng mangilan-ngilang mga *anime* mula sa Hapon gaya ng *Doraemon* (1973), *Dragon Ball Z* (1989), *Sailor Moon* (1992), *One Piece* (1999), *Naruto* (2002), at *Death Note* (2006). Napagtagumpayang isailalim at ilokalisa sa *Filipino-dubbed* ngunit ang *Trese* ay maituturing na orihinal. Wika, kilos, at tindigang Pilipino ang namamayani rito. Maaaring mapanood ang *Trese* sa awdyong Ingles, Filipino, at Nihonggo samantalang aksesibol sa *subtitle* ang iba pang wika katulad ng Koreano at Español.

Higit sa lahat, pumaimbabaw ang *Trese* sa direksiyon ng Pantayong Pananaw, isang perspektibang panloob, hindi dahil nasa Filipino ang wikang primaryang ginamit dito ngunit sa pagtatangka nitong angkinin, itawid, at iindinisa ang kulturang Hapones sa pananaw ng lipunang Pilipino. Ayon kay Zeus Salazar (1974), sa diwa ng Pantayong Pananaw, ang konsepto at kontekstong iba ay maaaring angkinin ng talastasan at kalinangang bayang Pilipino sa pamamagitan ng pagsasalin nito (p. ix-x). Napagtagumpayan ito ng *Trese*. Sa halip na ipakilala at ipangalandakan ang kulturang Hapones, sadya o hindi sadya, may talab o wala, ipinasundayag nito ang natatanging imahe ng pagka-Pilipino na kung saan nagkakasundo at nagkakaunawaan ang lahat. Lalo pa't ang napapanahong usapin sa *social media* ay isang malinaw na pagkaka-ugnay ng lipunan sa isang nagsasariling diskursong pangkalinangan o pangkabihasan na siyang tunguhin ng Pantayong Pananaw (Salazar, 1991, p. 102).

Ngunit nang ilabas ang *Trese* sa Netflix, unang pinuna ng ilang mga Pilipinong nagpatianod sa pamantayan ng *Japanese anime* – ang deliberasyon ng wikang Filipino. Anila, hindi raw nababagay ang boses ni Liza Soberano (para kay *Trese*) dahil “hindi ito nagtutunog Hapones.” Malinaw ang pagkakapako ng ganitong pahayag sa *colonial mentality* ng mga Pilipino na tila palaging pamantayan ang orihinal. Ang *Trese*, boses, lugar, at tauhan ay hindi na gawang Hapones kundi isa na itong orihinal na gawang

Pilipino. Katulad ng konseptong *simulacra* ni Jean Baudrillard (1981), na nagsasabing hindi kopya ang kinopya, ngunit isa na itong ganap na sarili o orihinal.

Ang pagsalok sa *anime* na kalauna'y iigpaw sa pagpapakilala ng kulturang Pilipino na nakasalalay sa *Trese* sa iba't ibang bansa ay isang ebidensya rin na hindi lamang pasibo o tagatanggap ng naghaharing kultura (cf. kaisipang George Coedes, 1968) ang mga Pilipino. Bagkus, matagal na sa ating mentalidad at kapasidad na tukuyin, angkinin, at balansehin ang hiram at/o ibang kultura na garantisadong sinuri ang kagamitang sosyo-kultural at lapat nito sa sariling lipunan.

Alegorikal na interpretasyon (lapit na historikal)

Sinasagot at sinasalba ng rebyung ito na mapansin at makapukaw ng interes sa kabataan ang mga historikal na salik, sadya o hindi sadyang itinampok ng *Trese*. Mula nang paunti-unting katayin ng pamahalaan ang kasaysayan sa kurikulum, mas tumindi ang ignoransya ng mga Pilipino sa sariling kasaysayan. Katulad ng nabanggit, ang *anime* ay nagmimistulang *non-canonical* na adaptasyon ng katuturang historikal na maaaring tingnan sa iba't ibang naratibo (Hernandez-Perez, 2019, p. 6). Naging sangkap din ang *Trese* upang maipaalala ang “gunitang” Pilipino sa kasaysayan. Ayon sa *cultural memory* ni Jan Assmann (1995), masusumpungan ang aalala kahit mayroon itong malaking puwang sa nililingong nakaraan lalo't kung nariyan ang mga tsanel na magdurugtong dito. Halimbawa ang mga monumento, imahe, rebulto, infrastruktura, at mga pedagogikal na lunsaran (Nora, 1996 kay Seixas at Clark 2004, pp. 146-147) na magtuturo sa kasalukuyang henerasyon tungkol sa sagsay ng nakaraan. Sa kabuuan gamit ang *reticular history*, mababakas mula sa *Trese* ang limang interpretasyong pangkasaysayan – pagtatampok sa mga pamanang bayan, katuturang Austronesyano, sagsay ng mga mitolohiya, mga kaalamang pangkasaysayan, at maging kontemporaryong kasaysayan.

III. Pagtatampok sa mga pamanang bayan

Itinuro tayo ng *Trese* sa pagpapakilala ng mga pamanang yaman ng bansa. Sa pagkakataong ito, ang mismong *anime* ay isang gunita na *manunubli* o *taga-subli* (tagapagpasa ng yamang kultural) kung saan tumatayo itong tagapagpadaloy o tagapagugnay sa pagitan ng mga ninuno (nakaraang buhay) at kasalukuyang buhay (Villan 2017, p. 283). Batid ng nakararami na salat sa kaalaman ang kasalukuyang henerasyon hinggil sa ating mga kultural na yaman. Ipinakilala ng *Trese* ang kahalagahan ng baybayin bilang sinaunang panulat ng mga Pilipino. Ibinida sa bawat *episode* ang markadong iskrip ng mga baybayin. Unang naipakita ito nang tinuturuan ni Miranda Trese, inang babaylan ni Alexandra ang anak nito ng iba't ibang ritwal sa kamatayan. Pangalawa, sa sirkulong barikada sa bangkay ng *White Lady* sa Balete Drive. Ikatlo, ang isinagawang himno-ritwal ni Ramona sa pagpapabalik sa asawang si Datu Talagbusao, Diyos ng Digmaan, habang sinasambit ang katagang *Dugo, Digmaan, Bangon*. Panghuli, ang baybaying

nakaukit sa tatlong batong babasagin kinalaunan upang mamatay ang mga *zombie* na lumusob sa *Multi-Purpose Hall*. Ang tatlong batong ito ay natagpuan sa aparador ng klinika, sa katawan ng higanteng *zombie*, at sa iniluwa ng presong si Raul Lazaro.

Malinaw na ang baybayin ay kakambal ng mga ritwal at seremonya na lagapan sa pamayanang Pilipino. Ikinabit ito sa mga mahika, dasal, buhay, at kamatayan. Naipakita ito halimbawa ng ilang artefact na natagpuan sa bansa katulad ng *Calatagan Pot* ng Batangas, *Batong Monreal* ng Masbate, at iba pa. Sa kaso ng *Trese*, baybayin din ang nakamarka sa *libretto* ni Anton na naglalaman ng iba't ibang ritwal.

Liban sa baybayin, habang nagsasanay si Alexandra sa kanyang tahanan. Makikita sa kanyang *background* ang iba't ibang artefact ng bansa. May isang *bul-ol*, itinuturing na *rice guardian* sa ritwal na *Torchag* ng mga Igorot (Acabado 2013, p. 180); ang katabing pambayo ng bigas; ang dalawang antropomorpikong Bangang Maitum na natagpuan noong 1991 sa Sarangani (Ronquillo, 1995), bangang umikot sa *Black Market* kaya't wala tayong orihinal nito; sandatang ipinapalagay naming *kampilan* na lagapan sa mga Meranaw at Magindanawon (Lasco 2011, p. 8); antigong salamin; at mga seramiko at porselanang pinaniniwalaang representasyon ng sinaunang kalakalan ng mga Pilipino sa ibang sibilisasyong Asyano. Samakatwid, naging susi ang *Trese* sa ganitong pagninilay na muling gunitain ang mga pamanang yaman ng bansa.

IV. Pag-uugat sa halagahing Austronesyano

Ang *Trese* ay direktang umuugat sa halagahing Austronesyano. Sa unang sipat, posibleng isang fantastikong kuwento ng kababalaghan ngunit kung titingnan, malaki ang hagupit nito sa matandang kapaniwalaan. Sa una pa lamang, makakatagpo natin ang mga babaylan, halimbawa sa katauhan ni Miranda. Palagi siyang nagsasagawa ng mga ritwal at panalangin. Sa mundo ng mga Austronesyano, mahalaga ang papel ng mga babaylan o katumbas nito. Sa larangan ng relihiyon, namamahala sila sa mga ritwal o kaagapay ng mga datu bilang konsultant kung kailan maaaring gawin ang pagsasaka o *pangangayaw* (pamumugot ng ulo) (Salazar, 2010, p. 12). Sa isa pang Austronesyanong mundo ng Indonesia, katumbas ito ng mga *pawang* o *dukun* na kinonsulta rin ng mga sinaunang pinunong Indones hanggang sa kontemporaryong mga pangulo (Tugano, 2019b, p. 119). Mahalaga rin ang mga babaylan upang balansehin ang kosmikong kaayusan ng tatlong lebel ng santinakpang Pilipino – mundo ng kalangitan, mundo sa lupa, at sa kailaliman. Kaya't madalas silang nagiritwal sa mga Diyos ng kalikasan. Itinampok sa *Trese* ang panalangin ni Miranda sa Diwata ng Bundok Makiling. Sa leyenda ng mga Pilipino, kilala ito bilang Mariang Makiling, Mariang Sinukuan, at Maria Cacao (Mojares, 2018, p. 5) na posibleng nasa anyo ng pagiging diyosa, engkantada, o higante.

Yamang naitampok ang mga babaylan, kaya't nabanggit sa *Trese* ang pananaw sa sandaigdigan sampu ng nagsasalungatang aspekto ukol dito: mundo ng tao at

kariktan; liwanag at dilim; at mabuti at masama. Ang tatlong sapin ng rehiyong Austronesyanong nabanggit sa itaas ay bahagi ng kabuuang uniberso na kung tawagin ay sandaigdigang kung saan nakapaloob ang pisikal at espirital ng lupa (Ambrosio, 2010, p. 21). Dahil sa pagsasanib na ito, ang sandaigdigang Austronesyano ay isang malawak na teritoryo ng espasyong pisikal at heograpikal (*geographic realm*) at espasyong espirital at kosmiko (*cosmic realm*). Kaya't ito ang dahilan kung bakit laganap sa mundong Austronesyano ang animismo (pagsamba sa kalikasan) at anitoismo (*ancestral worship*) (Lasco, 2014, p. 123). Dahil sa magkasangga ang dalawang *realm*, malayang nakakapasok sa mundo ng mga tao ang kariktan. Naipakita ito sa *Trese* halimbawa sa anyo ng mga nilalang o espiritu at ang makailang beses na paglabas ng mensahero ni Ibu, Diyos ng Kamatayan ng mga Manobo (Soriano at Alejandrino, 2021). Dito kinasangkapan ang MRT bilang tulay ng buhay at kariktan.

Naitampok din sa *Trese* ang pagkain ng mga Aswang. Habang lumulusob si Alexandra sa *slaughterhouse* at para harapin si Ibwa, lider ng *Sapa Clan*, makikitang namimili si Ibwa ng kakaining lamang-loob ng tao na inihahain ng kanyang alalay. Mapapansin ang bituka, puso, dila, utak, atay, at bato. Bagaman hindi na naipakita sa *detail o extreme close-up shot* ng kamera, nakakasiguro kaming atay ang kanyang pinili, sa posisyon na rin ng kanyang kamay sa pagdampot. Sa paniniwala ng mga Pilipino, mahalaga ang atay. Sa Kabisayaan halimbawa, ang atay (*hati/hate* sa ibang pangkat) ay larawan ng *gamhanan* (kapangyarihan); simbolo ng pagmamahal; at ginagamit upang makahigit sa ibang tao (Villan, 2020). Sa paniniwalang Aswang, kinakain ang atay dahil luklukan ito ng *dungan* kung saan namamahay ang lakas (*kusog*), tapang (*isog*), at talino (*kinaadman*). Kaya't balewala sa pangkat nina Ibwa kung buhay o patay ang kanilang kakainin. Gayundin ang mga atay ng may sakit, malapit nang mamatay o patay na— ang kinakain talaga ng mga aswang (Lynch, 2004, p. 187) dahil nakakuyom sa atay ang ginhawa na hindi kailanman nawawala kahit patay na ang isang tao (Salazar, 1985).

Panghuli, naipakita rin sa *Trese* ang puno ng balete. Mula sa pagtatampok ng kalyeng Balete Drive hanggang sa mismong puno nito kung saan naninirahan si Señor Armanaz, ang dakilang kabalyero at Tikbalang sa loob ng *Armanaz Tower*, at kung saan itinago ni Anton si Alexandra nang limang taon habang nagkakaroon ng digmaan ang iba't ibang nilalang. Ang digmaan dulot ng pagbuwag ng kasunduan ng mortal at kariktan ay naganap mismo sa harap ng balete. Ang puno ng balete ay laganap sa kapaniwalaang Austronesyano. Tinawag din itong *dalakit*, *danakit*, *daragit*, at *baliti* (Kobak, 2002). Itinuturing ito bilang santuwaryo at sagradong lugar ng mga katutubo dahil pinag-uugnay nito ang ibabaw at ilalim ng mundo. Sa balete naninirahan ang mga Diyos at iba pang mga anito kaya't madalas na nag-aalay dito ng ritwal at dasal ang mga sinaunang Austronesyano. Ang punong ito ay nagbigay ng kaginhawahan sa lahat ng karamdaman ng sanlibutan (Demeterio, 1978, p. 43). Ang kasalukuyang takot na iminarka ng ating

panahon sa balete ay dulot ng repormang kapaniwalaang ikinintal lamang ng mga Español sa atin – na ang balete ay lungga ng diyablo at masasamang nilalang.

V. Pag-igpaw sa kalinangang mitolohikal

Kiniliti ng *Trese* ang ating kamalayan sa samot-saring mitolohikal na nilalang. Naging bahagi ng kuwentong bayan ang mga ito, higit na talamak ay ang *ingkantu* o mga *tawu dili ingun natu* (mga nilalang na hindi katulad ng tao) para sa mga Sebwanos (McAndrew, 2001, p. 48). Gayundin ang mga Aswang na ipinakita sa *Trese*, na naghari pa sa lansangan ng Kamaynilaan. Bagaman naisalokalisa ang Aswang sa iba't ibang pamayanan sa Pilipinas. Ayon kay Francis Lynch, dalawa ang pangunahing uri ng mga Aswang – *asuwang na lakaw* (*asbo* o naglalakad na aswang) at *asuwang na layog* (*anananggal* o manananggal) (Lynch, 2004, pp. 185-186). Sa Malaysia, halimbawa, kilala sa kanila ang *penanggalan* o lumilipad na ulo habang nakasabit ang lalamunan at tiyan. Nanginginain ito ng mga biktima sa ganoong estruktura. Tampok ito sa pelikulang *Penanggal: The Curse of the Malayan Vampire* (2013). Gayundin naman sa Pilipinas, hindi na bago ang kuwentong aswang sa pelikula. Napagbidahan na ito sa mga pelikulang katulad ng *Sa Piling ng Aswang* (1999) at *Tiktik: The Aswang Chronicles* (2012). Bagaman sa *Trese*, naisakonteksto ang Aswang bilang mapagsamantala, magnanakaw, at mga hambog. Mga panibagong Aswang na nangunguha ng lakas at ginhawa ng sambayanan. Nagpapakabusog sa dugo at pawis ng masa – *i.e.* inaswang ang kaban ng bayan.

Liban sa Aswang, nakilala natin ang iba. Sa aklat ni Maximo Ramos na *Creatures of Philippine Lower Mythology* (1971), mala-Carolus Linnaeus niyang klinasipika ang mga nilalang ng Pilipinas na naging laman ng mga kuwentong bayan at kababalaghang Pilipino. Naibahagi rin naman ito sa *TV-Series* na *Da Adventures of Pedro Penduko* (2006) kung saan nailatag sa bawat *episode* ang iba't ibang nilalang na kinalaban ng bayaning si Pedro. Bukod sa Aswang, naitanghal ng *Trese* ang katangian ng mga Tikbalang (kalahating tao at kabayo) sa katauhan nina Señor Armanaz at sa alibugha niyang anak na si Maliksi na laging kumakarera sa mga *drag racing*. Iniuwi bilang tropeo ni Maliksi si Coreen, nobya ng natalo niyang kalaban. Ang ganitong katangian ay litaw sa mga Tikbalang. Nakukuha nila ang mga natitipuhang babae at nagagawang manligaw sa direksiyon ngunit mapapaamo sa oras na mabunutan ng gintong buhok sa ulo.

Naibida rin sa *Trese* ang mga nilalang na ginawang panakot sa kabataan noon. Unang lumabas si Nuno sa imburnal at tumutulong kay Alexandra sa mga impormasyon kapalit ng Chocnut. Gayundin ang lamang-lupa at si Amang Paso na katulad ng isang duwende. Sa pamahiing Pilipino, naghari ang mga ito sa *nono sa punso* at puno na kinakailangang magpasintabi sa pamamagitan ng katagang *Tabi-tabi po*. Gayundin, ang Tiyanak na pumatay sa artistang si Nova Aurora. Ang Tiyanak ay yaong mga nilalang na ipinalaglag sa sinapupunan at bumalik sa anyong halimaw upang maghiganti. Katulad ng

naipakita sa pelikulang *Tiyanak* (1988) na pinagbibidahan ni Janice de Belen. May pagkakatulad ito sa mitolohiya ng mga Malay at Indones, mayroon din silang *Pontianak* na namatay naman habang pinagbubuntis. Sa katunayan, ang Pontianak ay naging pangalan pa ng kabisera sa West Kalimantan, Indonesia.

Gayumpaman, naipakilala sa atin ang mga nilalang na bago sa ating pandinig, lalo na sa kabataan. Ngunit ang lahat ng kuwentong ito ay mas talamak sa mga probinsya at bibihirang makarating sa Kamaynilaan. Naipakilala si Santelmo, ang espiritu ng dakilang sunog sa Binondo. Sa mitolohiya, kilala ang Santelmo bilang bolang apoy na nanghahabol ng mga tao. Matatalo lamang ito sa pamamagitan ng pagkulong sa baul. Pinaniniwalaang ang mata ng Santelmo ay nakakapagpagaling ng anumang karamdaman. Gayundin, bago rin sa atin ang taong kuryente na sina Bagyon Lektro at Bagyon Kulimlim ng *Maharlika Electric Company* na pumapatay at kumukuryente sa mga biktima. Ayon sa mitolohiya, ang ganitong katangian ay makikita kina Kilat ng mga Kalinga at Ovug ng Ifugao (Soriano at Alejandrino, 2021).

Nabanaag din ang paglusob ng mga *zombie* sa Kamaynilaan. Bumangon sila sa sementeryo ng masa at nanalanta sa presinto. Inangkin ng mga Pilipino ang kuwentong *zombie* ng Kanluran kung saan tipikal ang depiksyon dito bilang bangkay na nangangagat at kapag nangyari ito, magiging katulad ka na rin nila. Sa ibang mga pamayanan sa Pilipinas, naipakilala halimbawa sa *Pedro Penduko* (2006) ang *Amalanhig*. Ito ay isang *zombie* na hindi nagagalaw ang leeg. Matatalo lamang ito kung ang hinahabol ay tatakpong pa-*zigzag* at kung tatarakan ng krus sa dibdib kasabay ng pagbalik sa pinagmulang kabaong. Hindi ito kinatakutan sa kuwentong bayan ng mga Pilipino. Hindi nito matatalo ang kuwentong Aswang na nagpasalin-salin na sa kasaysayan.

Panghuli, ang isang kulumpol ng mga mitolohikal na nilalang ay ipinakita ng *Trese* noong nagkaroon ng pagpupulong at kasunduan sina Anton (kinatawan ng mga mortal) at mga nilalang ng karikitan. Liban sa mga nabanggit na tikbalang, aswang, manananggal, at duwende, makikita rin dito ang ipinapalagay na *Syokoy* (*Busao* sa ibang lugar, lalaking nilalang ng karagatan, kabaligtaran ng *Sirena* o *Berberoka*); *Kapre* o *Agta* (malalaking taong nananabako at nakikipaglaro sa mga naliligaw); *Engkantada* o *Anggitay* (babaeng bersiyon ng *Tikbalang*); at *Sarangay* (kalahating taong may sungay at kalahating *bull* ngunit kaiba sa *Bungingis* o *Cyclopes* ng Kanluran). Ang lahat ng nabanggit ay dulot ng aming munting kaalaman sa panood ng kababalaghang Pilipino na itinatayang naipakita rin sa *Trese*. Sumatotal, isa sa mga merito ng *Trese* ay ang tagumpay na buhayin ang mga kuwentong bayan at kababalaghan na nanganganib na ring maglaho sa kamalayang Pilipino.

VI. Saysay sa kaalamang pangkasaysayan

Itinambal ng *Trese* ang ilang bahagi sa kontekstong historikal. Sa gitna ng mga rebisyonismo sa kasaysayan ng Pilipinas, kinakailangang maisalba at iayon ang lahat batay sa kredibilidad at katuturan. Kung papanoorin ang *Trese* naitampok nitong maitanghal, sadya man o hindi, ang ilang yugto sa kasaysayan ng Pilipinas. Matatandaang ipinakilala sina Crispin at Basilio bilang mga alalay at parang kapatid ni Alexandra. Inampon sila ni Anton pagkatapos mamatay ang kanilang inang si Ramona at upang iiwas sa amang si Datu Talagbusao. Mula noon, palaging kasama ni Alexandra ang dalawa sa tuwing nag-iimbestiga sa mga *crime scene*. Lapat na lapat ang pagkatao nina Crispin at Basilio, mga tauhan sa nobela ni Jose Rizal – ang *Noli Me Tangere* at *El Filibusterismo* sa Crispin at Basilio ng *Trese*. Parehas na ulila sa ina at ama ang dalawang katauhan ng mga Crispin at Basilio. Ayon sa idiniktang tadhana ni Rizal sa kanyang mga piksyonal na karakter, isisilang ang magkapatid sa magulang na sina Sisa at Pedro. Mayamang tao si Pedro ngunit sugarol, hambog, at mapanakit. Dahilan upang mabaon sa utang at maghirap. Samantalang si Sisa ay nagdusa mula nang iwan ng asawa at mag-alaga sa dalawang anak. Ang mapagmalasakit na sina Crispin at Basilio ay naglingkod sa simbahan bilang mga sakristan. Isang beses, napagbintangan silang nagnakaw ng pera at pinagpapapalo ng *Sacristan Mayor* at ni Padre Salvi. Kaagad na nakatakas si Basilio ngunit namatay naman si Crispin. Mula noon, hindi na nagpakita ang dalawa kay Sisa, kaya nabaliw ang ina lalo pa't nalaman niyang nawawala si Basilio at patay na si Crispin. Samakatwid, lumaking ulila si Basilio. Ang kaibahan nga lang sa *Trese*, nagsama ang dalawa bilang magkasangga. Naging martir din ang inang si Romana upang buhayin si Talagbusao na siya ring papatay sa kanya. Larawan ni Pedro ng *Noli* si Talagbusao bilang amang sakim at pabaya.

Alegorikal na ipinahiwatig ng *Trese* ang Kasaysayan ng Dakilang Sunog sa Binondo, Maynila. Sa pamamagitan ni Santelmo, natutulungan niya si Alexandra sa tuwing tatawagan ang numerong “003231870” gamit ang *Nokia 3210*, isang *brand* ng *cellphone* na naging uso noon sa mga Pilipino. Ang mga numerong iyon ay nangangahulugang Marso 23, 1870, taon kung kailan naganap ang sunog. Naiugnay ang nilalang na si Santelmo sa kaganapang historikal. Noon pang panahon ng mga Español, kilala na ang Binondo bilang sentro ng komersyo, industriya ng mga sigarilyo, at libangan (Bankoff, 2012a, p. 41). Maraming beses na ring nasunog ang Binondo dulot ng mga pag-aalsang Tsino laban sa mga Español (Madrid, 2012, p. 5). Noong panahong iyon, ang Binondo ay isa nang ganap na Parian. Ngunit noong Marso 23, 1870, naganap ang pinakamalaking sunog sa kasaysayan ng Binondo. Nagsimula ang sunog sa *Pasaje de Norzagaray*, sentro ng mga bultuhang produkto kaya't naglipana rito ang mga bodega. Tag-init noon kaya mabilis na kumalat ang apoy hanggang sa tupukin ang ilan pang mayayamang distrito at sentro ng komersyo ng Kamaynilaan (Bankoff, 2012b, p. 176). Liban sa mga lindol noong 1863 at 1880, ang sunog noong 1870 ay nagtulak sa

pamahalaang kolonyal upang baguhin ang pagpaplanong urban ng Intramuros (Bankoff, 2012b, p. 177). Ang mga dating de-kahoy na prontera ay pinalitan na ng mga sementadong pader. Pinaglaruan tayo ng *Trese* upang magbigay ng hamon sa bawat manonood na maging mapanuri at maalam sa kasaysayan lalo pa't halos sa mayoryang kaganapan ay hindi pa naisusulat at nananatili pa ring kubli.

VII. Larawan ng mga trahedyang sa bansa

Itinago rin sa *Trese* ang ilang malagim na kaganapan sa kontemporaryong kasaysayan ng Pilipinas. Mahalagang mapansin sa *Trese* ang pagkawala ng mga bangkay dahil sa sunog sa Maynila (*Episode 4*) at misteryong paglalaho ng mga labi sa isang pampublikong sementeryo. Ang kamag-anakan ng mga biktima ay sabay-sabay na pumunta sa awtoridad, hinahanap ang labi ng kani-kanilang kamag-anak, nanghihingi ng kasagutan, at itinatanong kung mahahanap pa ba ang inaasahang bangkay (tanging alaala ng kanilang nasirang mahal sa buhay). Samantala, ang mga awtoridad ay pinapakalma ang madla, ipinapangako na “aayusin” at “gagawan ito ng paraan.” Ang mga sakuna (natural o *man-made*) at ang *aftermath* nito ay hindi na bago sa atin. Ayon sa batayang depinasyon, ang sakuna ay nangangahulugang “*lubhang masamang pangyayari ng pagkawala at pagkalungkot*” (NWD, 2000) na makikita sa ilang masalimuot na trahedyang katulad ng *M/V Doña Paz* (1987), *Ozone Disco Fire* (1996), *Bagyong Ondoy* (2009), at *Yolanda* (2013). Ang mga trahedyang ito ay ikinasawi ng maraming buhay.

Unang sinipat ang trahedyang sa karagatan. Ang paglubog ng *M/V Doña Paz* ay nangyari noong Disyembre 20, 1987. Ang trahedyang ito ay ikinasawi ng mahigit 4,000 katao kasama rito ang mga tauhan ng *MT Vector*, ang itinuturong nakabangga at dahilan ng pagkasunog ng *Doña Paz*. Ang trahedyang *Doña Paz* ay itinuring na *Asia's Titanic* at *Deadliest Peacetime Maritime Disaster*. Ang *aftermath* nito ay nagdulot ng labis na takot at *trauma* sa ilang nakaligtas (National Geographic, 2009). Ang mga kamag-anak ng mga nasawi ay nagkumpol-kumpol sa opisina ng *Sulpicio Lines*, *operator* na nasangkot sa pampasaherong barko. Mariing itinanggi ng *Sulpicio* ang pananagutan sa mga kamag-anak ng mga biktima na hindi kasama sa *Passenger Manifest* noong nangyari ang insidente. Nagkaroon din ng malawakang welga sa Rizal Park para sa katarungan ng mga biktimang hindi nabigyan ng kompensasyon dahil wala sila sa *Manifest*. Sa katunayan, ang kontrobersyal na sakunang ito ay naitanghal sa pelikulang *Aurora* (2018) na pinagbibidahan ni Anne Curtis.

Itinampok din ang trahedyang sa lungsod. Ang inaakalang pagbubunyi sa Ozone Disco, Quezon City ay humantong sa malagim na sunog noong Marso 18, 1996. Ang madilim na trahedyang ito ay ikinasawi ng 162 na katao kaya't ang insidenteng ito ay itinuring na isa sa *10 Worst Nightclub Fires in the World* (Philippine Daily Inquirer, 2013). Pinagbayad ang may-ari at *stakeholders* ng Ozone Nightclub ng danyos na 150,000 piso sa bawat namatay at 100,000 sa mga nasugatan. Labingwalo sa mga nasawi ay hindi pa

rin natutukoy dulot ng sobrang pagkasunog. Ang mga kamag-anak ay mariing tumutol sa *mass funeral*. Kalauna'y pumayag din dahil sa pangako ng awtoridad na magkakaroon ang mga *Forensic Experts* ng akses sa mga labi. Isa sa mga magulang ng nasawi na si Jay Manahan ay umaasang matutukoy pa ang labi ng anak at mabigyan ng disentang libing (Cortes, 1996).

Ganito rin ang kinasapitan ng trahedya dulot ng mga bagyo, higit ang *Ondoy* (*Ketsana*) at *Yolanda* (*Haiyan*). Ang hagupit ng *Ondoy* (cf. Tugano, 2022) ay nakaapekto sa malaking bahagi ng Luzon noong 2009. Tinatayang 600 na katao ang nasawi sa rehiyon ng *Cordillera Administrative Region* (CAR), Central Luzon, CALABARZON, ARMM, at *National Capital Region* (NCR). Samantala, ang *Yolanda* ay isang *Super Typhoon* noong 2013 na humagip sa Rehiyon VII at ikinasawi ng 6,000 katao. Tulad ng ibang sakuna, nahirapan ang mga awtoridad at kamag-anak sa pagtukoy ng mga nasawing biktima. Nariyan ang kalat-kalat na bangkay sa kalsada, nakasabit sa puno, at inanod sa malalayong lugar. Naging suliranin ito dahil sa kawalan ng epektibong *Dead Body Management* dahil walang ahensya ng gobyerno ang eksperto rito (Mayuga, 2019).

Mahalaga sa kulturang Pilipino na makita at mapasakanila ang bangkay ng kanilang nasawing mahal sa buhay. Ang pagkakaroon ng pisikal o aktwal na labi ay pagbibigay ng *closure*, kapanatagan ng loob, at paraan ng pag-*move-on* sa naiwang kamag-anak (Tantuico & Choa, 2016, p. 165). Hindi maituturing na *fictionalized scene* ang itinampok sa *Trese* sapagkat ito ay malawak na ispektrum ng tipikal na pangyayari sa lipunang Pilipino pagdating sa mga trahedya at sakuna na kung saan naroon ang pagluluksa, usapin ng katarungan o hustisya, katanggapan, at kapanatagan.

Alegorikal na interpretasyon (lapit na antropolohikal at sosyo-kultural)

Naghain ang *Trese* ng ilang alegorikal na interpretasyon gamit ang antropolohikal at sosyo-kultural na lapit. Umuunlad sa nasabing pananaw ang pag-aaral ng *anime*. Sa akdang *A Coming of Age in the Anthropological Study of Anime* (2020) ni Ryotaro Mihara, ang antropolohikal na pagbasa sa *anime* ay nakatuon sa kung paano kumilos ang indibidwal na tauhan bilang salamin ng organisasyonal, institusyonal, o sosyo-kultural na imahe ng lipunan (p. 91), lalo pa't kung ang tumatangkilik sa *anime* ay nagmula sa laylayang sektor na kadalasang nirerepresenta nito. Bagaman nasa ilalim ng antropolohiya ang perspektibang sosyo-kultural, eksklusibo muna itong ihihiwalay panandalian at bibigyan ng natatanging pansin. Dahil ito ang unang pananaw na pinagyaman sa ilang pag-aaral. Ang *anime* ay magdadala sa isang malawak na ispektrum tungo sa pag-apuhap ng sariling pananaw ng mga manonood o mambabasa (Napier, 2001). Katulad ni Napier (2001) ang naunang si Antonia Levi. Ayon sa akda ng huli, *Samurai from Outer Space* (1996), minsan nang dumaan sa sosyo-kultural na pagbasa bilang isang penomeno ng kulturang popular ang *anime* at ngayo'y maaari nang ihihiwalay na nagsasariling pananaw at lapit (Levi, 1996).

Gayumpaman, malawak at maraming sub-salik ang disiplinal na pag-aaral ng antropolohiya at sosyo-kultural, kaya't minabuti naming pumitas ng mga partikular na salik. Binasa namin ang alegorikal na interpretasyong antropolohikal ng *Trese* sa kaso ng pagpapahalagang sektoral – lalo na sa kababaihan at pamilyang Pilipino. Umuunlad na rin sa antropolohiya ang pag-aaral sa kababaihan hindi lamang bilang palamuti o *fillers* (Hernandez-Perez, 2019, p. 6) halimbawa sa mga *anime*, ngunit isang nagsasariling anyo na may kakayahang magbigay ng kontribusyon at makabuo ng relasyon sa pagitan ng mga kasarian (Shapiro 1981, p. 447). Gayundin sa usapin ng pamilya. Noong una, ang *family studies* ay palaging tinatrabaho ng mga sosyolohista kumpara sa mga antropologo. Laging nasa antas ng *applied research* ang pagtingin sa pamilya at limitadong binubuksan sa mas malawak na kasaklawan. Ngunit, kinalaunan, yumayakap ang kapwa disiplina sa sektoral na pag-aaral na tingnan ang pamilya sa iba't ibang konteksto at pagpapahalaga (Lewis, 1950, p. 468, 470), na hindi lamang ito natatapos sa pagkuha o pag-analisa ng mga numero o datos. Para naman sa sosyo-kultural na pagbasa sa *Trese*, itinuoon namin ang alegorikal na representasyon sa kulturang popular at *urban legend*. Sinamantala ng *Trese* ang mobilisasyon ng kulturang popular sa anyo ng *showbiz* dito sa Pilipinas. Gayundin ang *urban legend*, bagaman isang uri ng kasaysayang oral, idinikit na lang ito sa saklaw ng kulturang popular. Ayon nga kay Gail de Vos (2012), *popular culture continues to be infused with references to urban legends*.

VIII. Pag-angat sa imahe ng kababaihan

Ang inspirasyon sa katauhan ni Alexandra ay mula sa pagkahilig ni Budjette Tan sa mga *comic superhero* katulad nina Batman at John Constantine at sa mga *detective character* katulad nina Fox Mulder at Gil Grissom (Netflix, 2021). Sa una, ang pagbuo sa katauhan ni Alexandra ay isang lalaking *detective* na lumulutas ng mga krimeng hindi pangkaraniwan. Ngunit mula sa kanyang realisasyon, napalitan ito ng isang babae sapagkat marami na sa mga nalikhang *superheroes* ay pawang mga lalaki. Isa pa, bibihira sa mga *comic creator* na maibida ang kababaihan bilang protagonista lalo na sa mga *detective role*.

May ilang mga *animated film* at *television series* mula sa ibang parte ng mundo ang nagtampok sa matapang at *independent* na babae. Ilan dito ay ang *Mulan* (1998), *Totally Spies* (2001), *Kim Possible* (2002), at *The Legend of Korra* (2012). Samantala, ang *Urduja* (2008) at *Amaya* (2011) ay nagtanghal ng kapookang pambabae sa Pilipinas. Ngunit ang *Trese* ay isa lamang sa mga natatanging orihinal na palabas na gawang Pilipino at itinanghal sa *global scale* katulad ng Netflix bilang *mainstream platform*. Mula sa opinyon ng mga *voice actress* na sina Liza Soberano (Tagalog) at Shay Mitchell (Ingles), si Alexandra ay maituturing na *independent*, *innovative*, at *fiery*. Mababakas din ang tema sa pagkakaroon ng babaeng lider katulad nina Korra, Urduja, at Alexandra, piksyonal man o hindi, bilang tagapagbalanse ng sangkatauhan at kariktan. Ang konsepto kay Alexandra bilang *Lakan* o lider (*Apo* ng Luzon) o katumbas ng *Sultan/Rajah* ng

Palawan at Mindanao ay maiuugat sa katungkulang prekolonyal na kung saan maituturing na makapangyarihan ang babae sa egalitaryadong uri ng lipunang Pilipino. Mapapatunayan ito sa isang *pivotal scene* na iginawad ni Anton kay Alexandra ang sandatang si Sinag kung saan itinanghal ng ama ang anak bilang babaylan-mandirigma (*healer and warrior*).

Maituturing ding panabla ang *Trese* sa mga misogynistang pananaw ni Pangulong Duterte na naniniwalang walang kakayahang magpatakbo ng bansa ang isang babae. Katunayan, inulit niya muli ito sa naging payo sa anak na si Sara na pinagbawalang tumakbo sa pagkapangulo sapagkat hindi ito gawaing pambabae (Ranada, 2021). Ngunit, tingnan na lamang ngayon na tumatakbo bilang Pangalawang Pangulo ng bansa. Maaaring ikumpara ang magkaibang kaisipan nina Duterte at Anton bilang mga ama sa kani-kanilang mga anak. Ang *Trese* bilang isang *horror fiction* ay naging kasangkapan ng pagbabagong imahe ng kababaihan bilang inferyor tungo sa mapagpalaya at matapang na tauhan, piksyonal man o hindi (Subero, 2016 p. 5). Kung saan, nirepresenta ng mga naunang pelikulang *horror* ang babae at pagkababae (*femininity*) bilang mga mahina, biktima, kawawa, at subjek ng karahasan. Gayundin, sa pamamagitan ng mga pelikula o *anime* katulad ng *Trese*, naipapamalas na may kakayahang umangkop, gumawa ng pangalan at identidad, at makipaglaban ang mga babae.

IX. Imahe ng pamilyang Pilipino

Liban sa sektor ng kababaihan, itinampok din ng *Trese* ang kahalagahan ng isang pamilyang Pilipino. Sa simula pa lamang, ipinamalas na ng pamilya Trese – Anton (ama), Miranda (ina), Alexandra (bunso), at iba pang mga kapatid ang ideyal ng isang pamilyang Pilipino. Ang pamilya, kung gayon, ay isang unibersal na angkanan (*kinship*) na binubuo ng ama (tao), ina (maybahay), kapatid, anak, at iba pa na may karampatang tungkulin at pananagutan (Jocano, 1989, p. 4; Gallego, 2015, p. 480, 486). Ngunit ang ganitong pagtingin sa konsepto ng pamilya ay heteronormativ na madalas tingnan ang ideyal na pamilya na nasa relasyon lamang ng babae at lalaki, mangyari pa, ang lehitimong ugnayan ng totoong magulang at totoong anak. Makikita ang ganitong limitadong pagpapakahulugan maging sa ating *Family Code of the Philippines (Executive Order No. 209, s. 1987)* na mahigpit na nagbigay panuntunan sa isang tipikal na pamilyang Pilipino. May napag-iiwanan o nagiging marhinalisado dahil sa nasabing batas.

Malayang itinampok ng *Trese* na ang pamilyang Pilipino ay hindi tradisyonal. Lumagpas ang pagtingin sa pamilya na nalimitahan sa pagiging magkadugo lamang. Matatandaang sina Crispin at Basilio ay inampon ni Anton mula sa masamang amang si Datu Talagbusao. Labag ito sa loob ni Alexandra at ilang kasapi ng kariktan sapagkat kadugo ang mga ito ng Diyos ng Digmaan. Kung para sa iba, hindi inosente sina Crispin at Basilio ngunit para kay Anton, sila ay mga batang naligaw ang landas at hindi maaaring maging “*kasalanan ng anak ang kasalanan ng ama*.” Ang ganitong pananaw ay pagbasag

na kaya sa mahigpit nating kapaniwalaang Pilipino na kung ano ang puno ay siya ring bunga? Sa ganitong pagmamalabis, maaari kaya itong sakyan ng ilang apolohista ng kasalukuyang panahon na nagsasabing hindi magkakatulad sina Senador Bongbong at Pangulong Marcos o Sara Duterte at Pangulong Duterte? Magdadala kaya ang ganitong kasabihan sa lehitimasyon ng *political dynasty* o nepotismo na matagal nang pinupuna ng mga progresibong kritiko? Kumalas sa ganitong pananaw si Alexandra. Noong nagkaroon siya ng pakikipaglaban kay Talagbusao, sinabing hindi niya katulad ang amang si Anton na pinaratangang nagkanulo sa mundo ng mga tao at kariktan.

Iginawad din ni Anton kina Crispin at Basilio ang pagmamahal ng isang pamilya. Sa paglipas ng panahon, naging bahagi ng pamilya Trese ang kambal. Kung gayon, pag-igpaw na ito ng pagtingin sa pamilyang Pilipino na hindi lamang dugo ang maaaring mag-ugnay sa bawat isa kundi sa pamamagitan na rin ng katanggapan at pagmamahal (kapangyarihan). Inako ni Anton ang kambal bilang mga sariling anak. Malinaw ito halimbawa sa konsepto ng pamilya sa pamayanang Austronesyano na mas mahalaga ang ugnayan ng magulang at mga anak kumpara sa ugnayan ng mag-asawa (Gallego, 2015, p. 486). Ang ganitong saliwaan ay muling mababakas sa naging pahayag nina Datu Talagbusao at Alexandra. Ayon sa una, ibinuklod nila ang kambal sa kapangyarihan ngunit higit na mas “*malakas pa rin ang lukso ng dugo.*” Samantala, ang huli’y naniniwalang mas “*malakas nga ang lukso ng dugo ngunit hindi matitinag ang pamilya.*”

Idiniin din ng Trese ang pagpapahalaga sa kambal. Kambal sina Crispin at Basilio, magkasundo, nagmamahalan, at laging nagdadamay. Pagkalas ang ganitong representasyon sa tipikal na pelikulang Pilipino na kadalasang magkaaway at nagtatalo ang kambal, halimbawa sa mga pelikulang *Kimmy Dora* (2009) at teleseryeng *Kambal sa Uma* (2009) at *Kambal, Karibal* (2017). Sa paniniwalang Austronesyano, magkasangga ang katawan at kaluluwa ng kambal mula pagkasilang hanggang sa kamatayan. Malinaw itong hinalimbawa sa katauhan ng kambal na sina Magda (balat-ahas) at Melda ng pelikulang *horror* na *Ouija* (2007).

X. Bilang batis pang-showbiz

Sinakyan ng Trese ang usaping *showbiz* ng kulturang Pilipino. Nagkaroon dito ng isang *episode* kung saan ipinakilala ang artistang si Nova Aurora o Maria Villarosa, kilala bilang *Shining Star*. Makailang ulit nakikita ang *billboard* nito sa bawat serye. Bago sumikat si Nova, lumaki ito sa pangangalaga ng sariling lola pagkatapos mamatay ang kanyang ina. Maipapakita rin dito ang kanyang kababatang kaibigan na si Dr. Petra Gallaga, ang kilalang *dermatologist* na noo’y pupuntahan sana si Nova upang ibigay ang kinakailangang gamot. Ngunit, pinatay ng Tiyanak si Gallaga sa *parking area* ng Magna Mall. Si Gallaga rin ang inutusan noon ni Nova na iwan ang ipinagbuntis niyang sanggol sa kabundukan. Gayumpaman, kung lalaruing mabuti ang imahinasyon, si Dr. Gallaga ay alegorikal na representasyon ni Vicki Belo, ang kilalang *dermatologist* na may-ari ng *Belo*

Medical Group. Naglipana ang mga produkto sa iba't ibang *mall* sa Pilipinas. Kaiba lang, sa *Trese*, si Dr. Gallaga ay kaibigan ni Nova at nagsilbi ring Pangulo ng kanyang *Fansclub* na tinawag na *Novanians*.

Mahirap tukuyin ang simbolismo ng *Trese* bilang batis pang-*showbiz*, sadya o hindi, kung limitado ang naging kaalaman tungkol dito. Sa ganitong palaisipan, lumikha tayo ng samot-saring hinuha, batay sa nailabas nang mga alegasyon, isyu, at usap-usapan. Naniniwala kami na si Nova ay larawan ng ilang artistang Pilipino. Ipinatapon niya ang ipinagbuntis na bata sapagkat matatapos ang kanyang *career* kung malalaman ng lahat na siya'y buntis ngunit walang asawa. Ang nasabing pahayag ay ayon kay Amang Paso, ang Puno ng Tribo ng Pulang Lupa at nagsisilbing tagapangalaga ni Nova. Ang kasaysayan ng buhay ni Nova bilang piksyonal na karakter ay nagturo upang mahinahong isiping alegorikal na representasyon ito ng batikang Pilipinong aktres na si Angel Locsin. Binubuo ito ng tatlong dahilan. Una, isang artista ng istasyong ABC-ZNN si Nova na malinaw na representasyon din ng ABS-CBN. Makailang ulit na pinapakitaan si Nova ng Tiyanak sa mga *taping*. Ayon dito, ang takot ni Nova ay dulot ng pangungulam sa kanya ng ibang nagalit at nainggit na artista noong nakuha niya ang *role* ng isang palabas. Kung si Locsin nga si Nova, posibleng ang teleseryeng *Darna* (2005) ang tinutukoy dito, isang *role* na pinapangarap makuha ng mga papasikat palang na artista.

Pangalawa, naidugtong din kay Locsin ang isyu ng “aborsyon.” Noong 2007, ibininunyag ni Lolit Solis ang alegasyong nagpalaglag diumano ng sanggol si Locsin (PEP, 2007) ngunit mariin itong itinanggi ng kanyang *manager*. Isa pa, nabanggit sa *Trese* na tumutuon si Nova sa kanyang karera at mga *charity work*. Hindi ba't sa ganoon ding marka nakilala si Locsin? Ang mapagkalinga at bayaning artista ay makailang ulit na nagpaabot ng tulong sa mga nasasalanta ng bagyo at pandemya. Ito ang dahilan kung bakit kinilala siya ng *Philippine Red Cross* at tumanggap ng ilang parangal katulad ng *Heroes of Philanthropy* noong 2019 (ABS-CBN News, 2021).

Pangatlo, kung papansinin ang ibang serye, may dalawang ulit din ang pagpopokus sa larawan ni Nova sa ABC-ZNN – isa sa labas at isa sa loob ng kwarto. Ang nasabing *portrait* ay ang magkayakap na lalaki at si Nova, hulmahan at kawangis ni Locsin ang piksyonal na artista ng *Trese*. Tingnan ang nasabing *portrait* na humahalintulad sa pelikulang *In the Name of Love* (2011) na kanyang pinagbibidahan kasama sina Aga Muhlach at Jake Cuenca.

Gayumpaman, nagwakas ang buhay ni Nova sa *Trese* nang patayin siya ng isang tropa ng mga Tiyanak. Nangyari ito pagkatapos niya ring kitilin ang buhay ng Tiyanak na sumapi sa katawan ng ipinatapon niyang sanggol sa kagubatan. Si Nova ng *Trese* at posibleng si Locsin sa totoong buhay ay mga larawan ng artistang may melodramatikong buhay, pagsikat, at pakikibaka.

XI. Elaborasyon sa *urban legend*

Naipasok ng *Trese* ang depiksyong mitolohikal sa kaisipang urban. Isang patunay na hindi lamang nakasentro sa kagubatan, probinsya, at kasukalan ang kuwentong kababalaghan bagkus minsan na itong naging usap-usapan sa Maynila. Sa unang serye, ipinakita na ang imbestigasyon ni Captain Guerrero at Alexandra sa pagpaslang sa *White Lady* ng Balete Drive na nagngangalang Gina Santos. Kasintahan siya diumano ni Mayor Santamaria. Nilinlang siya ni Santamaria na gagawing reyna kung tutulungan niya itong makipag-usap sa mga Aswang. Nanghingi ng alay ang mga Aswang kaya't pinatay ni Santamaria ang *White Lady*. Sa pamamagitan ng dinurog na buto ng sirena, magiging posible sa mundo ng mga tao na patayin ang isang multo.

Matagal namang laganap sa Maynila ang ganitong mga *urban lore*. Naipaliwanag na ni Rolando Tolentino (2011) ang kahalagahan ng *White Lady* ng Balete Drive sa kuwentong kababalaghan. Aniya, madalas babae ang biktima dahil sa pangkasariang sosyalisasyon nito bilang babae. Ngunit kahit tinatakot ang babae sa aktwal na lipunan, nakapagdulot din siya ng takot (p. 52). Nariyan ang nakakatakot na aparisyon sa mga nag-iisang drayber sa Balete Drive na akmang aangka o magpapakita sa mga *side mirror*. Gayumpaman, alegorikal na representasyon ang *White Lady* ng mga biktimang naghahangad ng katarungan at kalakasan. Higit sa lahat, ang pagtingin sa kanila ng ilan bilang mahina. Litaw ang ganitong mito ng kababaihan sa pelikula. Kadalasan, ang babae sa pelikula ay isang ligaw na nilalang (Tolentino, 2000, p. 23), laging palamuti, kapares, at katandem ng bidang lalaki. Kaya't sa representasyon ng *White Lady*, naging bida ito, kinatakutan, at naging sentro ng kuwentong urban – isang superyor.

Ngunit hindi lamang *White Lady* ang naging sentro ng kababalaghang urban. Laganap noong dekada 1980 ang kuwento ng malaking sawa sa mga *dressing room* sa *Robinsons Department Store*. Ang kalahating sawa at tao ay kakambal diumano ni Robina Gokongwei. Kumakain ng mga despatsadora at ilang nawawalang *sales lady*. Ang ganitong mito ay naisapelikula pa noon sa *Shake, Rattle, and Roll XV* (2014) na kung saan ang may-ari ng Alegria Mall ay nagpakasasa sa biyaya at swerteng hatid ng kanyang anak. Usapin ito ng pagmamahal ng ama sa anak kaya't muling mauulit sa isa pang episode ng *Shake, Rattle, and Roll VIII* (2006) na pinamagatang *LRT* ang ganitong tema. Dito, sa huling biyahe ng tren papuntang Santolan, dadalhin ang mga natitirang pasahero sa bodega ng LRT. Doon papakawalan ang halimaw na anak ng may-ari at malayang dudukutin at kakainin ang puso ng mga pasahero. Mula noon, ang ganitong kuwento ay naging panibagong ambag sa *urban legend* ng Maynila.

Naitampok sa *Trese* ang *White Lady* sapagkat nasa kamalayan na rin ito mismo ng mga lumikha. Sa isang panayam sa *Trese After Dark*, sinabi nilang ang manananggal na pinaniniwalaang sumalanta sa Sampaloc ang naging inspirasyon ng pagsentro sa Maynila ng kuwentong kababalaghan (Netflix, 2021). Noong 1992, kumalat ang kuwento

ng pananalanta diumano ng isang manananggal sa Tondo na na-*stranded* sa Maynila na babalik sanang Siquijor (Ilogon, 2010). Sa parehong taon, sinakyan ng *Shake, Rattle, and Roll IV* (1992) ang kuwentong ito. Nilikha si Aiko Melendez bilang manananggal na nagtago sa katauhan ng isang madre at umaatake sa lugar ng mga iskwater. Ngunit ang ganitong uri ng *urban legend* ay matagal nang hindi pinalalampas ng mga pelikula. Laganap din sa kuwentong Maynila ang pagkidnap sa kabataan upang paduguin at ihalo sa semento ng mga ginagawang tulay at gusali upang mas lalong tumibay (Limos, 2019). Itinanghal ito sa *Shake, Rattle, and Roll VI* (1997) na pinamagatang *Ang Tulay* na kung saan dinakip ang isang batang (si Uro) inialay sa ginagawang tulay at mula noon, naghahanap na siya ng makakasamang biktima – mga batang nalunod sa ilog.

Nagtagumpay ang *Trese* na muling pagnilayan ang mga natatanging *urban legend* ng Maynila. Kung tutuusin, ang nagaganap na materyalisasyon at pananangkapan sa mga kuwentong ito ay lalong nagpayaman sa imahe at kasaysayan ng isang lugar.

Alegorikal na interpretasyon (lapit na agham pampolitika)

Sa abot ng aming nalalaman, wala pa sa ngayon ang nagsuri sa mga Pilipinong *anime*, gamit ang lente ng agham pampolitika. Dahil bukod sa unang Pilipinong *anime* ang *Trese*, hindi gaanong napapansin ang dulong na ito. Gayumpaman, pinagyayaman na ito sa labas ng Pilipinas. Nabanggit sa itaas na nilalapatan nila ng agham pampolitika at *international studies* ang pagbasa sa *anime* bilang lunsaran ng *intangible power resources* ng lipunan (Nye, 1990 kay Pace-McCarrick, 2021).

Sa aming palagay, upang maging posible ang paglalapat ng agham pampolitika sa *Trese*, maaaring gawing batayan ang pagtatangkang Pilipinisasyon ni Remigio Agpalo sa agham pampolitika. Isang halimbawa ng alegorikal na representasyon ang kanyang pagkakagamit sa metapora ng *pandanggo sa ilaw* upang maunawaan ang kalagayang politikal ng Pilipinas. Ayon sa kanyang *Adventures in Political Science* (1992), ang *pandanggo sa ilaw* ay isang sayaw na ang mga kalahok ay may hawak na basong may kandila– isa sa ulo at tig-isa sa magkabilang kamay. Inihahambing ito sa kandidatong may matibay na ideolohiyang politikal samantalang ang mga botante ay nakakaboto ayon sa mga ideolohiyang ito. Ang mga sumasayaw ay katulad ng mga politiko. Sumasayaw sila sa entablado na representasyon naman ng *political arena* habang hawak ang kandilang simbolo ng politikal na kapangyarihan.

Maging ang lokomosyon ng sayaw ay naihambing sa politika. Ani Agpalo, ang pagkilos ng bawat mananayaw ay representasyon ng pagpapalipat-lipat ng mga partido na senyales ng isang marupok na batayang ideolohikal. Gayumpaman, kahit palipat-lipat sila ng partido, napapanatili pa rin nila ang kanilang mga reputasyong politikal (Agpalo, 1992, pp. 107-139). Nauna na niya itong naipaliwanag sa *The Organic-Hierarchical Paradigm and Politics in the Philippines* (1973), na ayon sa kanya, organiko ang pagtingin

ng mga politiko sa realidad ng politika sa Pilipinas. Mababakas ito sa kung paano namayani ang konsepto ng lider bilang ulo, galamay para sa mga sumusuporta, kinatawan para sa mga Kongresista, at kanang kamay para sa mga malapit na tagasunod. Malinaw din dito ang paglitaw ng politika ng patronahe (*political patronage*) na katulad ng rasyonal-legal ng Kanluran. Korelatibo ang pananaw ng ulo sa kanang kamay at galamay dahil sila ang bumoboto sa ulo samantalang ginagantimpalaan naman ng ulo ang kanang kamay at galamay ng mga tulong (Agpalo, 1973). Kaya't gamit ang balangkas at halimbawa ni Agpalo, mailalapat na ito sa kung papaano tingnan ang *Trese* sa lente ng agham pampolitika. Dalawa ang lumitaw sa alegorikal na representasyon – ang simbolo ng mga pinuno at tagasunod.

XII. Retorika ng *Big Boss*

Ilang ulit na maririnig sa *Trese* ang katawagang *Boss* na nagpapakilala sa maykapangyarihan. Halimbawa ang tiwaling si Mayor Santamaria na nakipagsabwatan sa mga Aswang upang magkaroon siya ng kapangyarihan (sa pamamagitan ng buto ng sirena na ibinigay ni Ibwa). Upang tugunan ang pangangailangan ng mga Aswang, habitwal na nagpapasunog ng kabahayang iskwater sa Guadalupe at nagpapadukot ng mga pasahero sa MRT si Santamaria. Ang mga bihag ay nagsilbing pagkain ng mga Aswang. Masasaksihan ito kung saan ang mga tao ay pinangakuan ni Santamaria ng ginhawa, *condominium* at magandang buhay ngunit ang katotohanan ay isasakripisyo at dadalhin lamang pala sila sa *Chinese Restaurant and Hotel* na pagmamay-ari ni Xa Mul, ang lider ng mga Aswang. Posibleng larawan ng mga pangulo si Santamaria na kinuha ang loob ng bayan samantalang ang Aswang ay mga banyagang bansa – *i.e.* Tsina o Estados Unidos na nag-aalok ng mapagkunwaring *financial aid*, globalisasyon, at modernisasyon kapalit ng kaliwa't kanang eksploytasyon sa mga manggagawa. Marami sa ating mga pangulo ay kinasangkapan at sinakyan ang Pilipinong kulturang pampolitika habang binabatikos ang Kanluraning kulturang pampolitika (sa anyo ng kunwaring anti-Tsina/anti-Amerikanong mga kaisipan). Ano naman kaya ang alegorikal na kahulugan ng mga ipinapakaing tao sa Aswang kapalit ng tulong? Ito kaya ang pagbibigay ng maluwag na karapatan sa mga dayuhan upang panghimasukan ang sariling ekonomiya o produksyon ng Pilipinas? Ang pagpapahintulot ng okupasyon sa mga isla at karagatang sakop ng Pilipinas? Ganito ang ginawa ni Santamaria kung paano niya nilinlang ang taumbayan upang ipakain lamang sila sa Aswang. Hindi nakasuhan sa mortal na paglilitis si Santamaria dahil sa pakikipagsabwatan niya sa mga Aswang, sa halip, mga kasong *human trafficking*, pagpatay sa *White Lady*, at arson ang inihabla laban sa kanya.

Higit na litaw ang pagiging Boss ni Santamaria sa Bilibid Prison. Idiniin niya na sa kanyang panahon, nagkaroon ng pagbabago ang lipunan. Ngunit ang kapangyarihang ito ay kanyang nakuha sa mahabang panahon– mula sa pinagsama-samang sangkap katulad ng buhok ng tikbalang (Maliksi); abo ng Diyos (Bagyong Kulimlim); buto ng inosente (Tiyanak); at luha ng makasalanan (preso). Ginamit ni Santamaria ang lahat ng

koneksyon. Kinuha niya ang tiwala ng mga kapwa-presyo (na naging *suicide bomber*) at militar (sundalo at pulis) na pinakain ng hiniwang laman mula sa kanyang sariling katawan. Sa pagsambit ng ritwal na *Sic Itur Ad Astra (to the stars)*, nagagawa niyang kontrolin ang tao. Sa huling *episode*, larawan na ni Santamaria ang manakot, laging may pagbabanta, at pagtatampok sa pagbabago (*Change is Coming*) at aniya, marami pang buhay ang kailangang magbuwis para sa nasabing pagbabago.

Gayumpaman, ibubulgar ni Santamaria sa huli kung sino ang nasa likod ng kanyang paghahasik ng lagim. Doo'y magpapakita si Datu Talagbusao na nagkubli sa katawan ni General Villar. Ayon sa kanya, digmaan ang susi sa lahat ng kaayusan at pagbabago. Doo'y malalaman na ginamit lamang ni Talagbusao si Santamaria, mga preso, ang Nuno sa imburnal, at Heneral para sa mas malaki niyang misyon at layunin. Liban kay Santamaria, maaaring ihanay ang mga pangulo kay Talagbusao. Kaya't tama ang naging obserbasyon ni Agpalo (1973), na gumagana ang simbayotikong ugnayan ng ulo, galamay, at kanang kamay.

Tangan ni Talagbusao ang titulong datu, bilang isa sa mga haligi ng sinaunang pamayanang Pilipino na responsable sa pamamahalang politikal, militar, at kontrol sa ekonomiya (Salazar, 1976). Sa sinaunang panahon, matitiyak ng datu ang katapatan ng kanyang barangay sa pagbibigay ng ginhawang nasa anyo ng mga ani at karangyaan dulot ng *pangangayaw*. Sa mahabang kasaysayan ng Pilipinas, mula sa hanay ng mga *principalia*, *inquilino*, at *cacique* (Anderson, 1988), makukulmina ang datu sa kontemporaryong *Boss-Mayor*. Dito maglilipana ang ideya ng *patron-client relationship (clientelismo o quid-pro-quo)*. Hango ang ideya ng *Bossism* (2002) kay John Sidel, na kinakasangkapan ang kahirapan upang makuha ang loob ng bayan (p. 19). Ang pamumudmod ng ginhawa ay namamayani sa *Central Government na independent* at limitado ang kapangyarihang makuha ang loob ng bayan kaya't magbibigay ito ng ginhawa sa mga lider ng lokal na pamahalaan sa anyo ng sistemang *padrino* o pakikipagtambal sa mga naghaharing dinastiya sa bawat lalawigan. Kaya't dito naging popular si Talagbusao. Kinuha niya ang loob ng iba't ibang grupo – halimbawa si Heneral Villar (sa panig ng militar); nuno (bilang tagapagsalita o espiya = maiwawangis sa *midya*); at si Santamaria (pamoso sa lokal na pamahalaan). Gayundin naipasa kay Santamaria ang isa pang mukha ng kapangyarihan. Naging matagumpay siya sa pagbubuo ng isa pang panibagong sirkulo at lebel ng *patron-client relationship* sa anyo naman ng trikotomiyang ugnayan ng *Mayor-mga Aswang-mga preso*.

XIII. Pagreretoke ng reputasyon

May mga pagkakataong tiningnan ang *Trese* bilang kasangkapan sa pagreretoke ng imahe at reputasyon ng mga parak (pulis). Napanatili halimbawa ni Pangulong Duterte ang kanyang ilaw habang nagpapandanggo dahil sa kanyang retorika. Isa sa mga umalingangaw na isyu ng administrasyong Duterte ay ang operasyong kontra-droga

(Tokhang) at ang tinuran niyang *War on Drugs* kung saan maraming sibilyan ang namatay, sadya man o bahagi ng tinatawag na “*collateral damage*.” Ginarantiyahan ni Pangulong Duterte ang katapatan ng ilang pulis sa kanyang administrasyon. Mula sa dagdag pasahod at pagbibigay timbre sa kataga niyang *Shoot to Kill*. Maraming nasaksihang *police brutality* ang mga Pilipino na posibleng umalab mula sa mga kumpas at pagbibigay-basbas ng pangulo. Tampok ang kaso ni Kian delos Santos noong Agosto 2017 na itinuturong sangkot sa droga (Aljazeera, 2017). Ang ganitong alegasyon kontra sa kapulisan ay nasusugan pa ng mga sumunod na *non-drug related cases*. Panahon ng pandemya, nasawi si Winston Ragos noong Abril 21, 2020 na inakusahang bumunot ng baril (Talabong, 2020); ang mag-inang Sonia at Frank Gregorio ng Tarlac na binaril sa ulo ni Jonel Nuezca noong Disyembre 20, 2020 (Cabato, 2020); at ang pagbaril ni Hensie Zinampan kay Lilibeth Valdez ng Quezon City noong Mayo 31, 2021 (Bolledo, 2021). Ito ang naging marka ng brutalidad ng ilang mga pulis sa pananaw ng ilang mga Pilipino.

Hindi malinaw kung ano ang pananaw ng mga lumikha ng *Trese* hinggil sa kasalukuyang sitwasyon ng Pilipinas. Niretoke ng *Trese* ang negatibong imaheng ito. Nakilala natin si Captain Guerrero. Palagi siyang kasama ni Tapia (kanyang *assistant*) sa mga kaso. Higit sa lahat, kasangga nina Anton at Alexandra sa mga paranormal na kaso. Malinaw na nasa kasalukuyang panahon ang *fictional character* ni Guerrero dahil sa tatlong senaryo. Una, ang isyu ng mga *vigilante group* sa Pedro Lungsod Slum Area na pinaghihinalang *drug lab*. Pangalawa, ang pagmamalasakit niyang ipinakita sa nagagalit na preso sa Bilibid na inaakusahan ang kapulisan na pumapatay lamang sa ngalan ng numero, *quota*, at estadistika kaya’t hindi nila kinikilala ang pangalan ng mga bilanggo. Kaugnay ito sa *War on Drugs*. Upang patunayan ni Guerrero kay Raul Lazaro ang pagmamalasakit, isa-isa niyang binanggit ang pangalan ng mga nasawing preso. Pangatlo, ang pagtuligsa ni Guerrero kay Santamaria na nagiging hadlang sa kanya, upang lutasin ang kaso sapagkat pagpapabida at pamomolitika lamang ang alam nito. Naniniwala si Santamaria na kaya niyang lutasin ang kaso kahit walang *due process*.

Galit si Guerrero sa mga tiwaling parak. Madalas niyang inaawat ang ilang kapulisan na nambubugbog ng mga inarestong *drug user*. Ipinangalandakan niyang iba siya sa lahat ng kapulisan. Ang melodramatikong buhay ni Guerrero ay nagwakas nang kanyang lusubin si Talagbusao upang patayin ngunit siya’y nabigo at nasawi. Sa huli, namatay si Guerrero bilang bayani at higit sa lahat, literal na namatay sa ilalim ng bandila ng Pilipinas. Paraan kaya ito ng *Trese* upang ibangon ang negatibong imahe ng kapulisan? Dito magiging malinaw kung bakit alegorikal ang *Trese*, alegorikal ito sa punto na fantastiko o kuwentong kababalaghan ngunit ang “tunay” na mundong ginagalawan ay batbat ng karahasan.

Kongklusyon

Sa panimulang pagbasa at pagbalangkas ng alegorikal na interpretasyon sa *Trese* gamit ang apat na sub-kategorikal na lapit, nailapat ang *animated series* sa tipikal at tunay na imahe ng lipunang Pilipino. Sa unang sipat, posibleng tingnan bilang isang simpleng *animated series* na kumakatawan sa mala-fantasyang mundo ng mga Pilipino. Induktibo ang naging pag-aral sapagkat lumitaw ang tema pagkatapos suriin ang kabuuang nilalaman ng *Trese*. Nang mailatag ang hagupit ng *Trese* sa interpretasyong *literary criticism*, historikal, antropolohikal/sosyo-kultural, at politikal, napatunayan ding patungo ito sa kaunawaang Pilipino na tayo'y pumapalaot sa isang nagkakasundong estado (*sense of belongingness*). Gayumpaman, hindi lamang nakapako sa apat na sub-kategorikal na lapit maaaring basahin ang anumang *anime*.

Kung tutuusin maaari pa itong gamitin sa interdisiplinaryo o multidisiplinaryong perspektiba – na nakabatay sa pinagkakadalubhasaang disiplina at interes. Ang mga batayang babasahin, teorya, at pananaw na aming sinangguni ay nakatulong upang suriin ang iba't ibang anggulong mababakas sa *Trese*. Sinang-ayunan o sinalungat man ang tunay na tunguhin o objektib ng *Trese*, hindi pa rin maiiwasan ang nabuong interpretasyon o (re)interpretasyon mula sa sariling pananaw. Sa kabila ito ng tipikal na pagtatatwa ng mga teleserye na “*anumang pagkakatulad sa tunay na buhay o pangyayari ay hindi sinadya o nagkataon lamang.*” Kung minsan, ang ganitong pagtatatwa ay isang palamuti lamang. Ngunit ang totoo, layunin nitong ipamalas ang realidad ng lipunan at panahong ating kinabibilangan, dahil ang anumang *platform* na hindi naglalayong ipakita ang realidad ng isang lipunan, *para que* pa na ginawa ito? Gayumpaman, sa pananaw ng taga-labas, hindi nila kaagad mauunawaan ang kabuuang tema ng *Trese* dahil tuon at/o tungkol ito sa lipunang Pilipino ngunit sa kabilang banda, maitatanghal din natin ang Pilipinas sa labas (*global scale*). Isang indikasyon na ang Pilipinong *anime* ay may kakayahang pumasok sa pandaigdigang sirkulasyon. Maaaring maipasundayag na hindi lamang pasibo at tagatanggap ng kultura ang Pilipinas ngunit sumasalok pa ito at may kakayahang umangkop at kalauna'y gumawa ng sariling likha. Sa huli, maipagmamalaki natin ang *Trese* sapagkat nilikha ito ng mga Pilipino ayon sa ating suliranin, karanasan, pakikibaka, at estetikong panlasa sa sining.

Mga Sanggunian:

- ABS-CBN News. (2021, January 18). Angel Locsin receives Spirit of Philanthropy award from Philippine Red Cross. *ABS-CBN News*. <https://news.abs-cbn.com/entertainment/01/18/21/angel-locsin-receives-spirit-of-philanthropy-award-from-philippine-red-cross>.
- Acabado, S. (2013). Defining Ifugao social organization: House, field, and self-organizing principles in the northern Philippines. *Asian Perspectives* 52(2): 161-189.
- Acharya, A. (2009). *Whose ideas matter? Agency and power in Asian regionalism*. Ithaca & London: Cornell University Press.

- Agpalo, R. (1992). *Adventures in political science*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1996.
- _____. (1973). *The organic-hierarchical paradigm and politics in the Philippines*. Monograph No. 1. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Aljazeera. (2017, August 18). Kian Loyd delos Santos, 17, killed in drug crackdown. *Aljazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2017/8/18/kian-loyd-delos-santos-17-killed-in-drug-crackdown>.
- Almario, V. (1993). *Panitikan ng rebolusyong 1896: Isang paglingon at Katipunan ng mga akda nina Bonifacio at Jacinto*. Manila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.
- Ambrosio, D. (2010). *Balatik: Etnoastronomiya, kalangitan sa kabihasnang Pilipino*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Anderson, B. (1988). *The spectre of comparisons: Nationalism, Southeast Asia and the world*. Verso Books.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arriola, J. (2010). A third way to film the story: A Filipino film adaptation of a work of literary journalism. *South East Asia Research* 18(2): 271-300.
- Ashcraft, B. (2021, May 18). What "Anime" Means. *Kotaku*. <https://kotaku.com/what-anime-means-1689582070>.
- Assmann, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique* 65: 125-133.
- Azuma, I., Arisako, T., & Yada, K. (producer), & Sato, J., Ikuhara, K., & Igarashi, T. (director). (1992). *Sailor Moon* [Motion Picture]. TV Asahi.
- Bankoff, G. (2012a). *Crime, society, and the state in the nineteenth century Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1995.
- _____. (2012b). A tale of two cities: The pyro-seismic morphology of nineteenth-century Manila. Nasa G. Bankoff, U. Lubken, & Sand, J., *Flammable cities: Urban conflagration and the making of the modern world* (pp. 170-189). University of Wisconsin Press.
- Baudrillard, J. (1981). *Simulacra and simulation*, S. Glaser (tsln.). Michigan: Michigan University Press.
- Berndt, J. (2018). Anime in academia: Representative object, media form, and Japanese studies. *Arts* 7(4): 1-13.
- Berry, S., Chalvon-Demersay, V., Lamoreaux, M., Lamoreaux, R., & Viau, S. (producer), & Berry, S. & Jadin, P. (director). (2001). *Totally Spies* [Motion Picture]. Marathon Media.
- Bloomfield, M. (1972). Allegory as interpretation. *New Literary History*, 3(2): 301-317.
- Bollejo, J. (2021, June 3). Cop who killed 52-year-old woman in QC faces murder complaint, admin case. *Rappler*. <https://www.rappler.com/nation/cop-zinampan-faces-murder-complaint-administrative-case-death-woman-quezon-city>.
- Borja, M. & Gomba-Montano, C. (producer), & Alejandre, M. (director). (2011). *Amaya* [Motion Picture]. GMA Entertainment TV.
- Bourelle, A. (2018). Not just novels: The pedagogical possibilities of the graphic narrative. Nasa A. Burger (ed.), *Teaching graphic novels in the English classroom* (pp. 11-28). Palgrave Macmillan.

- Cabato, R. (2020, December 21). Philippine police officer fatally shoots mother and son on camera, reigniting nation's debate over police impunity. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/philippines-police-brutality-mother-shot/2020/12/21/0a5f9762-4358-11eb-ac2a-3ac0f2b8ceeb_story.html.
- Campos, P. (2006). Looming over the nation, uneasy with the folks: Locating Mike de Leon in Philippine cinema. Paper Presentation, University of the Philippines Faculty Colloquium, Agosto 16.
- Castrence, A. & Tallada, E. (producer), & Zapata, D. & Quizon, E. (director). (2005). *Darna* [Motion Picture]. GMA Entertainment TV.
- Chua, A.M. (2013). Enabling mythologies: Specificity and myth-making in TRESE. Nasa J. Evans & Giddens, T (eds.), *Cultural excavation and formal expression in the graphic novel* (pp. 21-31). Inter-Disciplinary Press.
- CNN Philippines Staff (CNNPS) (2019, October 3). Electrical fire forces LRT-2 to suspend operations. *CNN Philippines*. <https://www.cnnphilippines.com/news/2019/10/3/LRT2-fire-operations-suspended.html>
- Coats, P. (producer), & Cook, B. & Bancroft, T. (director). (1998). *Mulan* [Motion Picture]. Walt Disney Pictures.
- Coching, F. (writer), & Dayrit, T., Deramas, W., & Pobocan, J. (director). (2006). *Da Adventures of Pedro Penduko* [Motion Picture]. ABS-CBN.
- Coedes, G. (1968). *The Indianized states of Southeast Asia*, W. Vella (ed.) & S. Brown Cowing (tsln.). Canberra: Australian National University Press.
- Cortes, C. (1996, April 3). 18 Unidentified Victims of Disco Fire Buried in Mass Grave. *Associated Press*. <https://apnews.com/article/c1c0ba8160ec1d843a19ca2a52fdf42f>.
- Demeterio, F. (1978). *Myths and symbols, Philippines*. Metro Manila: National Book Store, Inc.
- Di Martino, M., Konietzko, B., & Dos Santos, J. (producer), & Dos Santos, J. (director). (2012). *The Legend of Korra* [Motion Picture]. Nickelodeon Animation Studio and Ginormous Madman.
- Elumbre, A. (2015). Lokalisasyon at kabanwahan bilang mga lapit sa rehiyonalismo ng Timog Silangang Asya. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel & V. Villan (eds.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan* (pp. 262-284). Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc.
- Executive Order No. 209. (1987). The amily Code of the Philippines. *Official Gazette*. <https://www.officialgazette.gov.ph/1987/07/06/executive-order-no-209-s-1987/>.
- Fujio, F. (writer), & Shimosaki, H. (producer). (1973). *Doraemon* [Motion Picture]. Nippon TV.
- Gallaga, P., Reyes, L., & Daza, P. (writer), & Gallaga, P. & Reyes, L. (director). (1999). *Sa Piling ng Aswang* [Motion Picture]. Regal Films.
- Gallego, M.K. (2015). Philippine kinship and social organization from the perspective of historical linguistics. *Philippine Studies: Historical and Ethnographic Viewpoints* 63(4): 477-506.
- Guzman, C., King, P., Oyong, A. & Cayetano, L. (producer), & Praico, S. (director). (2019). *Bag Man* [Motion Picture]. Rein Entertainment Philippines.

- Halsall, A. (2018). What is the use of a book...without pictures or conversations? Incorporating the graphic novel into the university curriculum. Nasa A. Burger (ed.), *Teaching graphic novels in the English classroom* (pp. 87-102). Palgrave Macmillan.
- Hernandez-Perez, M. (2019). Looking into the “anime global popular” and the “manga media”: Reflections on the scholarship of a transnational and transmedia industry. Nasa M. Hernandez-Perez (ed.), *Japanese media cultures in Japan and abroad: Transnational consumption of manga, anime, and media-mixes* (pp. 1-14). Palgrave Macmillan. Basel: MDPI.
- Hurley, J. (2001). Titanic allegories: The blockbuster as art film. *Strategies: Journal of Theory, Culture & Politics* 14(1): 91-120.
- Ilogon, F. (2010, April 16). 10 Urban Legends That Drove Pinoys Crazy. *Spot* https://www.spot.ph/newsfeatures/41192/urban-legends-that-drove-pinoys-crazy?fbclid=IwAR2eAPy78m9Jh_8Hz1utS2jmHwNsmv7qvZ0t3930fqT2J4ZU11126PHYOOo.
- Jocano, F. (1989). Elements of Filipino social organization. Nasa Y. Kikuchi (ed.), *Philippine kinship and society* (pp. 1-26). Quezon City: New Day Publishers.
- Jurilla, P. (2005). Florante at Laura and the history of the Filipino book. *Book History* 8, pp. 131-197. Johns Hopkins University Press.
- Kobak, C. (2002). Ancient pre-hispanic concept of divinity, the spirit-world sacrifices, rites, and rituals among the Bisayans in the Philippines. *Philippiniana Sacra* 37(111): 411-478.
- Lasco, L. (2011). Ang kosmolohiya at simbolismo ng mga sandatang Pilipino: Isang panimulang pag-aaral. *Dalumat E-Journal* 2(1): 1-15.
- Lasco, L. (2014). Mga kadahilanan kung bakit wala tayong malalaking gusali o templo noong dating panahon. *Saliksik E-Journal* 3(1): 119-172.
- Lewis, O. (1950). An anthropological approach to family studies. *American Journal of Sociology* 55(5): 468-475.
- Levi, A. (1996). *Samurai from outer space: Understanding Japanese animation*. Michigan: Michigan University Press.
- Limos, M. (2019, November 30). The Wildest Philippine Urban Legends of the '90s. *Esquire*. https://www.esquiremag.ph/long-reads/features/philippine-urban-legends-a00293-20191129?fbclid=IwAR095Nbx0H3xDCBrhfJZdo7tFbATFlolXRzEwHq3_WJjN_-JGUobg_aCdkY.
- Luber, J. (producer), & Gallaga, P. & Reyes, L. (director). (1988). *Tiyanak* [Motion Picture]. Regal Films.
- Lumboy-Pili, J. (producer), & Perez, D. (director). (2017). *Kambal, Karibal* [Motion Picture]. GMA Entertainment and Content Group.
- Luna, F. (2020, November 26). January 2021 return set for LRT-2 stations shut by fire. *Phil Star Global*. <https://www.philstar.com/business/2020/11/26/2059582/january-2021-return-set-lrt-2-stations-shut-fire>.
- Lynch, F. (2004) An mga asuwang: A Bicol belief. Nasa A. Yengoyan & P. Makil, *Philippine society and the individual: Selected essays of Frank Lynch* (pp. 184-206). Quezon City: Institute of Philippine Culture.
- Madrid, R. (2012). A history of disastrous fires in Philippine chinatown. *Philippine Social Sciences Review* 64(2): 1-14.

- Mayuga, J. (2019, September 28). The dead and missing persons protocol. *Business Mirror*. <https://businessmirror.com.ph/2019/09/28/the-dead-and-missing-persons-protocol/>.
- McAndrew, J. (2001). *People of power: A Philippine worldview of spirit encounters*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Merced, C. dela & Prince, S. (producer), & Palo, M. & del Carmen, R. (director). (2009). *Kambal sa Uma* [Motion Picture]. Dreamscape, Entertainment Television, and Star Creatives.
- Mihara, R. (2020). A coming of age in the anthropological study of anime? Introductory thoughts envisioning the business anthropology of Japanese animation. *Journal of Business Anthropology* 9(1): 88-110.
- Mojares, R. (2018). *Waiting for Mariang Makiling: Essays in Philippine cultural history*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2002.
- Monteverde, L. (producer), & Gallaga, P. & Reyes, L. (director). (1992). *Shake, Rattle, and Roll IV* [Motion Picture]. Regal Films.
- Monteverde, M., Teo, R., Gosiengfiao, J., & de Guzman, C. (producer), & Carvajal, M., Juan, A., & Rivera, F. (director). (1997). *Shake, Rattle, and Roll VI* [Motion Picture]. MAQ Productions.
- Monteverde, L. (producer), & Carlos, R., Lee, T., & Tuviera, M. (director). (2006). *Shake, Rattle, and Roll VIII* [Motion Picture]. Regal Films.
- Monteverde, R. Dantes, J. & Gozon-Abrogar, A. (producer), & Matti, E. (director). (2012). *Tiktik: The Aswang Chronicles* [Motion Picture]. GMA Films.
- Monteverde, L. & Monteverde, R. (producer), & Santos, D., Tarog, J. & Intalan, P. (director). (2014). *Shake, Rattle, and Roll XV* [Motion Picture]. Regal Entertainment Inc. & Regal Multimedia Inc.
- Nakatani, T., Tamura, M., & Maruyama, M. (producer), & Araki, T. (director). (2006). *Death Note* [Motion Picture]. Nippon TV.
- Napier, S. (2001). *ANIME from Akira to Princess Mononoke: Experiencing contemporary Japanese animation*. New York: Palgrave Macmillan.
- Naskar, D. & A. Maiti. (2016). Japanese anime and its transcultural literary significance: The development and evolution of isolated escapist fiction and its relation with mainstream canonised literature. *International Journal of English Language, Literature, and Translation Studies* 3(4): 475-485.
- National Geographic. (2009). Asia's Titanic. *National Geographic TV*. <https://www.natgeotv.com/asia/asias-titanic/about>.
- Navarro, A. (2012). Araling kabanwahan, kasaysayang kabanwahan, at araling Timog Silangang Asya. *Saliksik E-Journal* 1(2): 1-31.
- _____. (2015). Kasalimuotan ng mga pagkakakilanlan sa Timog Silangang Asya: Tungo sa pagtatampok sa Taumbayan sa araling Timog Silangang Asya at araling ASEAN sa diwa ng araling kabanwahan. *Saliksik E-Journal* 4(2): 139-146.
- New World Dictionary (NWD) (2000). Disaster. New World Dictionary.
- Nora, P. (1996). *Realms of memory: The construction of the French past*, A. Goldhammer (tsln.). New York: Columbia University Press.
- Nye, J. (1990). Soft power. *Foreign Policy* 80: 153-171.
- Omar, E. & Waisar, Y. (writer), & Omar, E. (director). (2013). *Penanggal: The Curse of the Malayan Vampire* [Motion Picture]. Astro Shaw.

- Pace-McCarrick, S. (2021, December 11). How Far Does Anime Challenge Joseph Nye's 'Soft Power' and Its Approach to Culture? *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2021/12/11/how-far-does-anime-challenge-joseph-nyes-soft-power-and-its-approach-to-culture/>.
- Pascual, P., Bernal, J., Raymundo, E., & Sarte, S. (producer), & Bernal, J. (director). (2009). *Kimmy Dora* [Motion Picture]. Spring Films & MJM Productions.
- Patajo-Legasto, P. (2004). Literatures from the margins: Reterritorializing Philippine literary studies. Nasa C. Pantoja-Hidalgo & P. Patajo-Legasto (eds), *Philippine postcolonial studies: Essays on language and literature* (pp. 40-55). Quezon City: The University of the Philippines Press, 2007.
- PEP. (2007, July 27). Lolit Solis unleashes shocking rumors about Angel Locsin. *Philippine Entertainment Portal*. <https://www.pep.ph/lifestyle/13291/lolit-solis-unleashes-shocking-rumors-about-angel-locsin>.
- Philippine Daily Inquirer. (2013, January 29). WHAT WENT BEFORE: Ozone Disco is No. 6 in world's deadliest nightclub fires. *Philippine Daily Inquirer*. <https://newsinfo.inquirer.net/348777/what-went-before-ozone-disco-is-no-6-in-worlds-deadliest-nightclub-fires>.
- Piaget, J. & B. Inhelder. (1972). *The psychology of the child*, H. Weaver (tsln.). Basic Books.
- Ramos, M. (1971). *Creatures of Philippine lower mythology*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Ranada, P. (2021, January 14). Sexist Duterte says Philippine presidency not a job for women. *Rappler*. <https://www.rappler.com/nation/sexist-duterte-says-philippine-presidency-not-a-job-for-women>.
- Ronquillo, W. (1995). Anthropological and cultural values of caves. *Philippine Quarterly of Culture & Society* 23(2): 138-150.
- Rosario, V. del & Matti, E. (producer), & Matti, E. (director). (2018). *BuyBust* [Motion Picture]. Viva Films and Reality Entertainment.
- Rosario, V. del & Fernandez, V. (producer), & Laranas, Y. (director). (2018). *Aurora* [Motion Picture]. Viva Films and Aliud Entertainment.
- Rosario, V. del & Gozon-Abrogar, A. (producer), & Lee, T. (director). (2007). *Ouija* [Motion Picture]. GMA Films and Viva Films.
- Salazar, Z. (1974). Mula sa patnugot. Nasa Z. Salazar (ed.), *Ang kasaysayan: Diwa at lawak*, (pp. ix-x). Quezon City: Limbagan ng Unibersidad ng Pilipinas.
- _____. (1976). The barangay in present perspective. *Philippine Management* 2(3): 17-21.
- _____. (1985). Four filiations in Philippine psychological thought. Nasa A. Aganon & M. David, *Sikolohiyang Pilipino: Isyu, pananaw, at kaalaman* (pp. 194-214). Manila: National Book Store.
- _____. (1991). Ang Pantayong Pananaw bilang diskursong pangkabisanan. Nasa A. Navarro & F. Lagbao-Bolante (eds.), *Mga babasahin sa agham panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw* (pp. 102-130). Quezon City: C & E Publishing House, Inc., 2007.
- _____. (2010). Ang babaylan sa kasaysayan ng Pilipinas. Nasa A. Navarro & M.D. Jose (eds.), *Kababaihan sa kalinangan at kasaysayang Pilipino* (pp. 7-37). Quezon City: C & E Publishing House, Inc.

- Santos, M.J. (2021, July 22). Rebyu #87- Trese 3: Mass Murders nina Budjette Tan at Kajo Baldisimo. *PAPI REVIEW: Serye ng mga Panunuring-aklat*. <https://papireview.blogspot.com/2021/07/rebyu-87-trese-3-mass-murders-nina.html>.
- Santos-Concio, C, Santos, M., & Samson-Martinez, M. (producer), & Lamasan, O. (director). (2011). *In the Name of Love* [Motion Picture]. ABS-CBN Film Productions and Star Cinema.
- Schooley, B. & McCorkle, M. (producer). (2002). *Kim Possible* [Motion Picture]. Walt Disney Television Animation.
- Seixas, P. & P. Clark. (2004). Murals as monuments: Students' ideas about depictions of civilization in British Columbia. *American Journal of Education* 110: 146-171.
- Shapiro, J. (1981). Anthropology and the study of gender. *Soundings: An Interdisciplinary Journal* 64(4): 446-465.
- Shimizu, K. & Kaneda, K. (producer), & Nishio, D & Yamauchi, S. (director). (1989). *Dragon Ball Z* [Motion Picture]. Fuji TV.
- Sidel, J. (2002). *Capital, coercion, and crime: Bossism in the Philippines*. Stanford: Stanford University Press, 1999.
- Soriano, A. & Alejandrino, P. (2021, June 18). Meet the supernatural characters of 'Trese'. *Rappler*. <https://www.rappler.com/entertainment/series/mythological-creatures-netflix-trese-series>.
- Stout, K. & R. Stout. (2016). *Movies as literature*. Design-A-Study.
- Subero, G. (2016). *Gender and sexuality in Latin American horror cinema: Embodiments of evil*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Sumisawa, K. & Takegami, J. (writer), & Date, H. (director). (2002). *Naruto* [Motion Picture]. Studio Pierrot & TV Tokyo.
- Takegami, J., Kamisaka, H., & Yonemura, S. (writer), & Uda, K., Shimizu, J., Sakai, M., Miyamoto, H., Fukazawa, T., Nagamine, T., Kureta, K., Komaki, A., & Ito, S. (director). (1999). *One Piece* [Motion Picture]. Fuji TV.
- Talabong, R. (2020, April 23). Who in Winston Ragos, the former military man killed by police? *Rappler*. <https://www.rappler.com/newsbreak/iq/things-to-know-winston-ragos-former-soldier-killed-by-police>.
- Tan, B. (awt.) & Baldisimo, K. (art.). (2012). *Midnight tribunal*. Visprint, Inc.
- _____. (2014). *High tide at midnight*. Visprint, Inc.
- _____. (2019). *Shadow witness*. Visprint, Inc.
- _____. (2020). *Trese vol. 1: Murder on Balete Drive*. Ablaze.
- _____. (2021). *Trese vol. 2: Unreported murders (Trese, 2)*. Ablaze.
- _____. (2022a). *Trese vol. 3: Mass murders (Trese, 3)*. Ablaze.
- _____. (2022b). *Trese vol. 4: Last seen after midnight (Trese, 4)*. Ablaze.
- Tantuico, K. & Choa, O. (2016). Death, grief, and memorial: A review of the boy scout tragedy of 1963. Nasa G. Baretto-Tesoro (ed.), *Himlayan, pantiyon, kampo santo, Sementeryo: Exploring Philippine cemeteries* (pp. 155-168). Quezon City: University of the Philippines Press.
- Tolentino, R. (2000). *Richard Gomez at ang mito ng pagkalalake, Sharon Cuneta at ang perpetwal na birhen at iba pang sanaysay ukol sa bida sa pelikula bilang kultural na texto*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc.
- _____. (2011). *Sipat kultura: Tungo sa mapagpalayang pagbabasa, pag-aaral at pagtuturo ng panitikan*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

- Tugano, A.C. (2019a). Pagsasara ng tabing: Konklusyon sa makabuluhang mentoring ni Dr. Zeus A. Salazar. Nasa M.J. Santos at A.C. Tugano (eds.), *Martes sa Escaler: Klase sa historiograpiya ni Dr. Zeus Salazar* (pp. 161-165). Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc.
- _____. (2019b). Hermano Puli at Imam Bondjol at ang kanilang mga kilusang mapagpalaya sa Timog Silangang Asya: Mga tala sa tungkulin ng bayan sa pagyabong ng kasaysayang panlipunan. Nasa R. Palad & E. Valdeavella-Llanita (eds.), *Independencia 1843: Ang rehimentong Tayabas sa daloy ng kasaysayan ng mga kilusang mapagpalaya* (pp. 107-145). Tayabas City, Quezon: Alternatibong Tahanan ng mga Akda at Gawang Nasaliksik (ATAGAN) Inc. at Tayabas Studies and Creative Writing Center.
- _____. (2021). Ang Manila Boy sa lansangan ng Asya: Naratibong ulat tungkol sa pampublikong transportasyon sa Timog Silangang Asya. *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature* 15(1): 120-161.
- _____. (2022). Isang dekada ng pagkatakot, panaghoy, at pagkamatatag: Pananaw at naratibo ng mga biktima ng bahang idinulot ng bagyong *Ondoy* (2009) sa lungsod ng Marikina. Di-limbag na manuskrito.
- Tuviera, A. (producer), & Entienza, R. (director). (2008). *Urduja* [Motion Picture]. APT Entertainment and Seventoon Imaginary Friends.
- Villan, V. (2017). Kahulugan, larangan, at kabuluhan: Ang panubliong bahandi ng pangkat-etnikong Bisaya sa pag-aaral ng mga pamanang bayan sa kanlurang Kabisayaan. *Saliksik E-Journal* 6(1): 272-299.
- _____. (2020, September 3). Mga Dahilan at Paliwanag Kung Bakit Mahilig sa Atay ang mga Bisaya ng Panay. *Facebook*. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=739993456849627&id=100025169378809.
- Vos, G. de. (2012). *What happens next? Contemporary urban legends and popular culture*. Libraries Unlimited.
- Yuson, T. (producer), & Oliva, J. (director). (2021). *Trese After Dark* [Motion Picture]. Netflix.

Tungkol sa Mga May-akda:**AXLE CHRISTIEN J. TUGANO**

Kasalukuyang Guro ng Kasaysayan sa Division of History, University of the Philippines Los Baños, Laguna. Nagtapos ng BA History sa Polytechnic University of the Philippines (*Batch Valedictorian, magna cum laude*). Tinatapos ang digring MA Philippine Studies sa Asian Center, University of the Philippines Diliman. Nakapaglimbag ng mga artikulo sa mga refiradong dyornal sa *Diliman Review*, *Likhaan: The Journal of Contemporary Philippine Literature*, at *Asian Studies: Journal of Critical Perspectives on Asia* ng University of the Philippines Diliman; *Katipunan Journal* ng Ateneo de Manila University; *Dalumat E-Journal* ng De La Salle University; *Tala Kasaysayan Journal* at *Hasaan Journal* ng University of Santo Tomas; *Mabini Review* at *Bisig Journal* ng Polytechnic University of the Philippines; *Saliksik E-Journal* ng Bagong Kasaysayan, *Kawing Journal* ng Pambansang Samahan ng Linggwistika at Literaturang Filipino, at ilang mga pag-aaral na inilathala ng ATAGAN Tayabas at ADHIKA ng Pilipinas at National Commission for Culture and the Arts at marami pang iba. Noong 2021, natanggap niya ang karangalan bilang “*Mananaysay ng Taon 2021, Ikatlong Gantimpala*” na iginawad ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF).

JOANNA FRANCES ISABELLE R. SAJOR-TUGANO

Nagtapos sa kursong Associate in Arts sa University of the Philippines Open University, Los Baños, Laguna at BA Anthropology sa University of the Philippines Diliman (*cum laude*). Kasalukuyang kumukuha ng Diploma in Archaeology sa Archaeological Studies Program ng U.P. Diliman. Nakapagsagawa ng ilang pananaliksik (*ethnoarchaeology, environmental, at gender anthropology*) tungkol sa kultura ng mga Ivatan sa Batanes Naging mananaliksik (*Social and Environment Specialist*) sa ilang mga proyekto sa pribado at pampublikong sektor katulad ng *PNR East-West Railway Project, Libingan ng mga Bayani-Redevelopment Project, at Asian Development Bank Sector Projects*.